SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 51 — 1986
ČÍSLO 1

Ferdinand Buffa

O SÚČASNÝCH ZMENÁCH V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

1. Slovenské tradičné (teritoriálne) nárečia ako historický základ celonárodného jazyka prešli a ešte aj dnes prechádzajú mnohými zmenami. Geneticky majú naše nárečia korene v predpokladanom spoločnom praslovanskom jazyku. V časti tohto praslovanského jazyka sa postupne formovali znaky typické pre slovenský jazyk, ktoré ho odlišujú od iných slovanských jazykov. V súvislosti s historickou osídleneckou rozdrobenosťou a značnou izolovanosťou jednotlivých menších oblastí obývaných našimi predkami aj jazyk ich obyvateľov sa vyvíjal značne samostatne a dosť izolovane v jednotlivých územných oblastiach (vyčlenených geomorfologicky a neskôr aj administratívne, ako boli napr. župy, neskôr okresy, farnosti a pod.). Pritom daktoré jazykové zmeny mali v nich rozličný územný rozsah, alebo sa šírili z rozličných centier. Výsledkom tohto vývinu je značná geografická diferencovanosť slovenských nárečí, ktoré sa už v 16. stor. vyvinuli v hlavných črtách do takej podoby, ako ich poznáme aj dnes u ich najstarších nositeľov. Boli to natoľko vypracované jazykové útvary, že na našom vidieku donedávna plnili všetky funkcie dorozumievacieho prostriedku. Vtedajší vidiek, to bola značne uzavretá poľnohospodárska dedina s tradičným až konzervatívnym spôsobom života, s pomerne jednoliatym kolektívom s ustáleným spôsobom myslenia, cítenia i konania, podmieneným poľnohospodárskym povolaním a s ním súvisiacimi zvykmi, náhľadmi, životnými pravidlami atď.

2. Tradičný spôsob života, uzavretý do rámca dediny, resp. inej menšej jednotky (okresu a pod.), veľmi napomáhal nielen svojský vývin, ale aj udržanie sa pôvodných nárečí ako hlavného dorozumievacieho prostriedku až do nedávnych čias. Prirodzene, aj nárečia sa ako každý živý jazykový

organizmus i naďalej postupne menili najmä v súvislosti s rozličnými ich vnútornými vývinovými tendenciami, ale aj s čoraz viac sa rozširujúcimi stykmi nositeľov susedných odlišných nárečí a neskôr aj pod vplyvom spisovného jazyka. Vývin išiel v intenciách systému príslušného nárečia. Táto vývinová dynamika sa výrazne odráža napr. v tzv. syntetických mapách v 1. zväzku (hláskoslovnom) Atlasu slovenského jazyka (Štolc a kol., 1968), ktoré predstavujú zemepisný rozptyl (niekedy dosť značný) istého javu podľa situácie v jednotlivých slovách. Podobne je táto dynamika veľmi výrazná aj v mnohých dvojtvaroch často zachytených na mapách 3. zväzku (slovotvorného) Atlasu slovenského jazyka (Buffa, 1978—1981). No aj napriek tomuto stálemu vývinu boli naše nárečia do päťdesiatych rokov 20. stor. pomerne stabilným a na vidieku skoro úplne prevládajúcim dorozumievacím prostriedkom. V zásade si veľmi dobre zachovávali svoj pôvodný najmä tvaroslovný, ale aj hláskoslovný systém a dosť široký slovný fond, súvisiaci s vtedajším poľnohospodárskym životom. Takto zachované a jednoliate nárečia ovládali všetky vtedajšie generácie na našom vidieku, pravda, v rozličnom rozsahu, najmä pokiaľ ide o slovník. Táto schopnosť závisela predovšetkým od veku a pohlavia používateľa: starší ľudia a dospelé ženy ovládali svoje nárečie v plnom rozsahu (čo možno nazvať ideálnou normou), mladší ľudia ich však ovládali s istým obmedzením a čiastočným rozkolísaním (tzv. reálna norma).

3. V poslednom období, najmä po prechode na nové formy hospodárenia v poľnohospodárstve, sa na našom vidieku podstatne začala meniť sociálna skutočnosť, o ktorú sa opierali naše tradičné nárečia. Predovšetkým sa veľmi zredukoval počet ľudí zamestnaných v poľnohospodárstve, kde sa dnes už pracuje úplne netradične. To má vážne dôsledky najmä na pôvodnú nárečovú slovnú zásobu. S uvedeným faktom súvisí, že väčšina ľudí bývajúcich na vidieku je zamestnaná najmä v priemysle, a to spravidla mimo svojho rodiska a bydliska. Značne sa zmenil aj spôsob života najmä mladších nositeľov tradičných nárečí. Títo ľudia sa často ocitajú vo veľmi rôznorodých komunikačných situáciách, v ktorých sa už vždy nevystačí s tradičným nárečím. A pretože títo mladí ľudia majú dôkladnejšie vzdelanie a častejšie prichádzajú do styku s prostriedkami masovej komunikácie, pomerne dobre ovládajú spisovný jazyk a oveľa častejšie ho aj používajú. Tým sa sféra používania tradičných nárečí oproti minulosti značne zúžila, a to na oblasť intímnej, familiárnej komunikácie.

Častejším používaním spisovného jazyka i nárečí v značnej časti nášho obyvateľstva dochádza vlastne k diglosii v rámci jedného národného jazyka, ktorá je veľmi preukazná hlavne v oblastiach s nárečiami štruktúrne značne odlišnými od spisovného jazyka. Ide najmä o západoslovenskú a východoslovenskú nárečovú oblasť, teda oblasti s nárečiami najviac štruk-

túrne vzdialenými od spisovného jazyka, ktorý — ako je známe — je založený na stredoslovenských nárečiach. V dôsledku tejto blízkosti človek hovoriaci stredoslovenským nárečím môže mať dojem, že používa iba istý variant spisovného jazyka. Pravda, aj v stredoslovenských nárečiach sú daktoré veľmi nápadné znaky, ktoré sa na pozadí spisovného jazyka (alebo ostatných stredoslovenských nárečí) veľmi ostro vyčleňujú a sú aj pre laika istou zvláštnosťou (napr. typ *rebe, dejchaťi* „ryby, dýchať"; *pľíca, ľiďej* „pľúca, ľudia"; *kodi, ftodi* „kedy, vtedy"; *tížďeň, ďim* „týždeň, dym" a pod.), ale práve pre túto nápadnosť sa dajú v reči ľahko odstrániť. Iné stredoslovenské znaky nie sú až natoľko nápadné, takže keď si z nich hovoriaci daktoré ponechá aj v spisovnom prejave, takýto prejav dostáva charakter hovorového jazyka. Sú to napr. podoby s diftongami *ukiazať, riasť, viťiať, kotuol, vuoz, muohol, dobrieho, dobriemu* a pod. (proti spisovným podobám *ukázať, rásť, vyťať, kotol, voz, mohol, dobrého, dobrému).*

Silný vplyv spisovného jazyka, ktorý sme spomínali v súvislosti s mladšími používateľmi nárečia, a celková komunikačná situácia najmä v oblasti stredoslovenských nárečí pravdepodobne inšpirovali E. Paulinyho (1976, s. 24—25) k výroku, že „dnes je spisovný jazyk i na dedine prevažujúcou formou verejného styku . . . To, čo máme pred sebou dnes, to nie je vývin nárečí . . . To je živelné a neorganizované nahrádzanie prvkov tradičných nárečí spisovnými prvkami." Uvedené tvrdenie by sa podľa našej mienky mohlo vzťahovať nanajvýš na oblasť turčianskych nárečí, ktoré sú najbližšie spisovnému jazyku. Podľa novších pozorovaní sa totiž aj stredoslovenské nárečia ešte i dnes postupne menia, a to v jednotlivostiach dokonca nie vždy smerom k spisovnému jazyku: napr. v juhostredoslovenských nárečiach prevládajú tvary typu *mladího, mladímu;* iba na menšej hontiansko-novohradskej oblasti (so zmenou $y > e$) sú formy *mladeho, mlademu* (porov. spisovné *mladého, mladému*), ktoré sa však vplyvom širšieho okolia menia na podoby *mladího, mladímu.*

Značne odlišná situácia je v oblastiach západoslovenských a východoslovenských nárečí. Je pravda, že aj tu sa spisovný jazyk najmä v úradnom styku uplatňuje stále častejšie (rozhodne častejšie ako v minulosti), ale s nárečiami sa tu stretávame ešte na každom kroku, a to nielen v súkromí, ale aj na verejnosti, na ulici, v obchodoch, na pošte, ba i v úradoch (najmä u starších ľudí). Nie sú to však už čisté nárečia, aké sme poznali pri výskume v povojnových rokoch. Zanikanie nárečových osobitostí obmedzených na malé územie (obsahuje a spracúva Atlas slovenského jazyka I—IV, 1968—1984) sa deje spontánne najmä v súvislosti s tým, že nositelia týchto nárečí sa dnes pri svojej práci denne stýkajú s nositeľmi iných nárečí (s inými lokálne obmedzenými zvláštnosťami), a tak mimovoľne prechádzajú na nárečový útvar so znakmi rozšírenými na väčšom území. Tento prechod

často podporuje fakt, že pri preberaných nových znakoch ide spravidla o znaky vyskytujúce sa v nárečí, ktoré sa používa v centre uvedenej oblasti, kam dochádzajú obyvatelia širšieho okolia. Veľmi často to býva okresné mesto. Tento proces je v súčasnom období pre naše nárečia najcharakteristickejší; ide pri ňom o to, že znaky, ktoré zemepisne rozdrobovali naše tradičné nárečia, ustupujú v prospech znakov vyskytujúcich sa na väčších nárečových oblastiach. Tak sa pôvodné nárečia dostávajú zo svojej úzkej (dedinskej) izolovanosti a dostávajú punc jazyka, s ktorým sa možno uplatniť v širšom regióne. Tieto novšie podoby nárečí (niekedy nazývané ako interdialekty) plnia funkciu bežného dorozumievacieho jazyka. Ich nositeľmi sú najmä pracovníci z nevýrobných sfér, ktorí síce ovládajú spisovný jazyk (s prípadným krajovým zafarbením najmä v hláskosloví), aj ho v úradných situáciách používajú, ale len čo sa im naskytne príležitosť (ak sa jazyková situácia vo svojej „oficiálnosti" aspoň trochu uvoľní), prechádzajú do tejto novšej nárečovej podoby komunikácie (napr. učitelia v zborovni, lekár so starším pacientom, úradník so známymi stránkami atď.). Ani náhodnému pozorovateľovi neujde, že pre týchto ľudí je rozprávanie v rodnom nárečí prirodzené, kým spisovný prejav vyžaduje od nich istú námahu (musia si dávať pozor, aby sa nepomýlili).

Pri týchto novších nárečových podobách aj napriek mnohým zmenám oproti pôvodným tradičným nárečiam spravidla smerom k spisovnému jazyku ide v podstate o nárečový prejav vo všetkých jazykových plánoch. Hoci táto tendencia k spisovnému jazyku je nesporná, sú prípady, ktoré svedčia aj o opaku. Za také by sme napr. pokladali spomínané juhostredoslovenské zmeny foriem typu *mladeho, mlademu* na podoby typu *mladího, mladímu*. Podobne napr. v okolí Žiliny (v Tepličke nad Váhom) pozorovať u mladšej generácie nahrádzanie pôvodných foriem typu *mäso, svätí* (teda ako v spisovnom jazyku) podobami *maso, svatí*, ktoré sú typické pre západoslovenské nárečia. Z okolia Trnavy (z obce Brestovany) máme doklady na nahrádzanie starších foriem typu *bielí, zbožié* (porov. spisovné *biely, zbožie*) podobami typu *bílí, zboží*, ktoré sú typické pre juhozápadoslovenské nárečia. Alebo v okolí Prešova v sedlickom nárečí sa ich pôvodné podoby typu *bieli, śmiech* (porov. spisovné *biely, smiech*) zmenili v reči mladšieho pokolenia na podoby typu *bili, śmich*, ktoré prevládajú v nárečiach okolia Prešova (a Šariša vôbec; porov. Buffa, 1947, s. 196).

Pri vytváraní nového nárečového úzu je často modelom jazyk okresného mesta, v ktorom sa spravidla jednotlivé nárečové rozdiely príznačné pre okolité dediny už dávnejšie zotreli v prospech nárečových foriem rozšírených na väčšej oblasti. Tento mestský model sa však nepreberal mechanicky: ak totiž nárečie okresného mesta ako centra širšieho okolia má isté znaky, ktoré nemajú oporu v širšom nárečovom zázemí, tieto znaky sa v novšom

úze nerešpektujú. Tak napr. v tradičných nárečiach šarišských miest (v Prešove, Bardejove a i.) sa v dôsledku vplyvu cudzieho jazyka vyskytuje v ich hláskovom systéme spoluhláska *h* aj za pôv. *ch* (*muha* „mucha") a spoluhlásky *š, ž* aj za pôv. mäkké *ś, ź* (*šeno — śeno* „seno", *žima — źima* „zima"). Podľa nášho pozorovania ešte v predvojnovom období si obyvatelia prisťahovaní z okolitých dedín do Bardejova ponechali vo svojom nárečí rozlišovanie *h — ch* a *š — ś, ž — ź*, ale ich deti už preberali hláskový systém „mestskej" reči (teda iba *h* a *š, ž*). Do dnešného nárečového úzu severného Šariša však tieto znaky bardejovskej mestskej reči vôbec neprenikajú a zdá sa, že aj v samotnom Bardejove sa pod vplyvom veľkej invázie nových obyvateľov z okolitých dedín tieto znaky v budúcnosti neudržia.

4. Pre pochopenie dnešnej situácie v našich tradičných nárečiach je dôležité uvedomiť si niekoľko skutočností vyplývajúcich aj zo vzťahu nárečí a spisovného jazyka. Predovšetkým za veľmi závažný pokladáme fakt, že všetci tí, čo ešte aj dnes používajú nárečie, si osvojili rodné nárečie ako prvý variant materinského jazyka, kým spisovný jazyk si osvojili až neskôr pri získavaní vzdelania. To znamená, že pre týchto ľudí vyjadrovanie v rodnom nárečí je úplne zautomatizované a že takíto ľudia majú k svojmu nárečiu aj silný citový vzťah (ako ku všetkému, čo sa viaže na detstvo), a tak veľmi radi prechádzajú na nárečový prejav, pretože tento prejav nevyžaduje od nich nijakú námahu. Ďalej je tu tá závažná skutočnosť, že väčšinu našich vidieckych pracujúcich — najmä vo výrobnej sfére — denné okolnosti nenútia stále používať spisovný jazyk. Čím je však rodné nárečie štruktúrne vzdialenejšie od spisovného jazyka, tým je používanie spisovného jazyka namáhavejšie. Medzi takýmto nárečím a spisovným jazykom ide totiž o množstvo zhôd i nezhôd, v ktorých sa menej skúsený používateľ spisovného jazyka pomerne ťažko orientuje.

Iným závažným momentom pre pochopenie zmien v dnešných nárečiach je fakt, že všetci jeho používatelia poznajú (starší aspoň pasívne, mladší spravidla aktívne) aj spisovný jazyk. Jeho ovládanie sa ako samozrejmosť požaduje u toho, kto sa chce úspešne uplatniť v zamestnaní i v širšom spoločenskom živote, preto možno predpokladať stále sa zvyšujúci záujem o čo najlepšie zvládnutie spisovného jazyka. Avšak ani tu používanie nárečia neprestane, ibaže sa v komunikácii dostáva na vedľajšiu koľaj. Takéto prehodnotenie vzťahu nárečia a spisovného jazyka v prospech spisovného jazyka bude v budúcnosti veľmi podporovať aj zmena v životnom štýle nášho vidieckeho obyvateľstva. Prispôsobovanie dedinského života životu obyvateľov mesta, ku ktorému vývin smeruje veľmi rapídne, môže postupne vytvoriť podmienky na to, že aj vidiecke obyvateľstvo prejde na širšie využívanie spisovného jazyka aj v neoficiálnych situáciách. To by pre nárečia znamenalo ich odsun na druhý plán a postupne ich zanedbá-

vanie ako plnohodnotného dorozumievacieho prostriedku. Z takých a podobných dôvodov sa dakedy hovorí o odumieraní nárečí (o ruských nárečiach napr. Filin, 1978, s. 8; o moravských nárečiach Chloupek, 1971, s. 102 n.). K tejto prognóze sa u nás prikláňa aj F. Kočiš (1984, s. 41) vo svojich úvahách o vzťahu našich nárečí a spisovnej slovenčiny, keď hovorí, že „výrazné nárečové znaky (hláskoslovné, morfologické i lexikálne), ktoré existujú za hranicami systému spisovného jazyka, sú . . . odsúdené zákonite na postupný zánik, ostatné nárečové javy absorbuje spisovný jazyk". Príčiny tohto stavu vidí v tom, že „nárečia sa už dávno v minulosti prestali vyvíjať, slúžili a slúžia iba na dorozumievanie v úzkom okruhu a majú iba ústnu formu. Okrem procesu istého vyrovnávania medzi samými nárečiami najväčšou dezintegračnou silou v nárečiach je spisovný jazyk, ktorý sa stáva celospoločenským a celonárodným fenoménom. Existencia nárečových útvarov dnes a ešte aj v ďalekej budúcnosti túto hegemóniu spisovného jazyka nenarúša a nenaruší" (Kočiš, 1984, s. 42). Ako vidieť, ide o prognózu časovo posunutú do „ďalekej budúcnosti". Autora zrejme k tomu viedol fakt, ktorý naisto pozná z autopsie, že na našom vidieku sú nárečia ešte aj dnes živým a bežným komunikačným prostriedkom. Avšak v porovnaní so stavom ešte v nedávnej minulosti je dnešný nárečový prejav obmedzený iba na určité situácie (predovšetkým súkromného života) a je značne zmenený: v gramatickom pláne badáme vyrovnávanie rozdielov medzi jednotlivými nárečiami v prospech javov rozšírených na väčšej oblasti a spravidla bližších spisovnému jazyku; v lexikálnom pláne je to najmä zánik mnohých pomenovaní a hojné preberanie nových slov zo spisovného jazyka. Zbližovanie sa terajších nárečí so spisovným jazykom bude teda najmarkantnejšie v oblasti slovníka.

Vzhľadom na predpokladané čoraz častejšie používanie spisovného jazyka aj na našom vidieku treba však nevyhnutne počítať i s istým uvoľnením jeho normy pod vplyvom daktorých nárečových návykov (najmä zautomatizovaných). Masové osvojovanie si spisovného jazyka ako hlavného komunikačného prostriedku nebude na Slovensku asi všade rovnaké. V mnohom bude závisieť od štruktúrneho vzťahu príslušných nárečí k spisovnému jazyku a od celkového sebavedomia nositeľov týchto nárečí, ako aj od ich citového vzťahu k vlastnému nárečiu. Daktorí nositelia majú k svojmu nárečiu pozitívny vzťah, sú naň pyšní; takéto vzťahy sa najčastejšie vyskytujú v oblasti stredoslovenských nárečí, ktoré majú k spisovnému jazyku najbližšie, lebo na ich základe sa konštituoval. Iní nositelia nie sú na svoje nárečia ani pyšní, ani sa za ne nehanbia; takúto situáciu najčastejšie badať u nositeľov západoslovenských nárečí, na území ktorých je hlavné mesto Slovenska ako politické a kultúrne centrum krajiny. A nakoniec sú prípady, keď sa príslušníci nárečia za svoju reč hanbia a snažia sa jej čo naj-

skôr zbaviť; takýto postoj k nárečiu azda najčastejšie vidieť u príslušníkov východoslovenských nárečí, ktoré sú štruktúrne od spisovného jazyka najvzdialenejšie. Takýto vzťah k nárečiu sa však prejavuje iba v cudzom, nedomácom prostredí, v ktorom sa ako záväzný vyžaduje spisovný prejav. Aj tento moment môže zavážiť pri osvojovaní si spisovného jazyka ako výlučného prostriedku jazykovej komunikácie.

V súvislosti s častejším používaním spisovného jazyka hodno pripomenúť, že v minulosti ľudia hovoriaci nárečím odsudzovali tých, ktorí prechádzali na interdialekt alebo dokonca na spisovný jazyk. Všeobecne sa to hodnotilo ako „popánštenie sa". Aj tu sa dnes situácia rapídne zmenila, lebo fakt, že dnešní mladí ľudia prechádzajú na novší typ nárečia alebo na spisovný jazyk, sa pokladá za niečo celkom normálne a prirodzené, berie sa to ako prejav istých schopností a ambícií, ktoré okrem iného poskytujú možnosti lepšie sa uplatniť v práci i v spoločenskom živote. Z tohto hľadiska by bol dnes aj v očiach starších ľudí ako príznakový taký mladý človek, ktorý by veľmi lipol na tradičnom nárečí, obmedzenom iba na malej oblasti a negoval by jeho novšiu podobu, ktorú používajú jeho rovesníci. Ako vidieť, menia sa nielen nárečia, ale aj ich hodnotenie u samotných nositeľov nárečí, a to v prospech ich novšej podoby i v prospech spisovného jazyka. Aj tento moment môže v budúcnosti veľmi zavážiť v ďalšom vývine našich nárečí.

5. Uviedli sme niekoľko myšlienok súvisiacich so zmenami odohrávajúcimi sa v dnešných slovenských nárečiach. Tieto naše názory sú založené na niekoľkoročných pozorovaniach vývinu najmä tých nárečí, ktoré sme v nedávnej minulosti skúmali ako pôvodné zachované nárečia. Presnejšie závery budú však možné až po špeciálnom sociolingvistickom výskume, ktorého výsledky sa porovnajú s faktami získanými podobným výskumom v päťdesiatych rokoch, keď si naše nárečia ešte pomerne dobre zachovávali svoju pôvodnú podobu. Takýto výskum sa dnes zdá ešte predčasný, a to najmä preto, že dnešná „rozkolísanosť" pôvodných nárečových systémov sa začala nie tak dávno, takže výsledky tohto pohybu i jeho rozsah sa ešte nečrtajú dosť výrazne. Niet však pochýb, že ide o zmeny veľmi významné a rozsiahle.

Literatúra

BUFFA, F.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 3. Tvorenie slov. Časť prvá: Mapy. Bratislava, Veda 1981. 422 s. Časť druhá: Úvod — Komentáre — Dotazník — Indexy. Bratislava, Veda 1978, 248 s.

BUFFA, F.: Odraz socialistickej prítomnosti v rečových pomeroch našej dediny. Slovenská reč, *39*, 1974, s. 193—198.

FILIN, F. P.: O štruktúre súčasnej spisovnej ruštiny. In: Spisovný jazyk a jazyková kultúra. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 7—17.

HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 4. Lexika. Časť prvá: Mapy.

Časť druhá: Úvod — Komentáre — Dotazník — Indexy. Bratislava, Veda 1984, 430 máp + 350 s.
CHLOUPEK, J.: Aspekty dialektu. Brno, Universita J. E. Purkyně 1971.
KOČIŠ, F.: Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka. Slovenská reč, *49*, 1984, s. 37—48.
PAULINY, E.: Slovenské nárečia za socializmu. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 24—25.
ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá: Mapy. Časť druhá: Úvod — Komentáre — Materiály. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 314 máp + 200 s.
ŠTOLC, J.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Flexia. Časť prvá: Mapy. Bratislava, Veda 1981. 316 s. Časť druhá: Úvod — Komentáre. Bratislava, Veda 1978. 192 s.

Juraj Dolník

PRESUPOZIČNÉ VZŤAHY V SLOVNEJ ZÁSOBE

Pri skúmaní systémových vzťahov v slovnej zásobe sa tradične venuje pozornosť synonymii, antonymii, konverzii, polysémii, subordinácii (rodovo-druhový vzťah) a fundácii (význam a tvar istého slova sa zakladá na význame a tvare iného slova). J. S. Skidanenko (1984, s. 355) poukazuje na to, že sieť sémantických vzťahov v slovnej zásobe je oveľa rozsiahlejšia, ako sa bežne traduje. Na základe rozboru slovných zoskupení v istom slovníku ideografického typu dospel k záveru, že v slovnej zásobe ruštiny jestvuje aspoň 60 typov sémantických vzťahov.

Predpokladom hlbšieho poznania sémantických vzťahov v slovnej zásobe, s čím bezprostredne súvisí dôkladnejšie poznanie lexikálneho významu, je rozšírenie rámca tradične vymedzených vzťahov, t. j. odhalenie ďalších sémantických vzťahov charakterizujúcich organizáciu slovnej zásoby. Pri skúmaní sémantických vzťahov v lexike zostali dosiaľ nepovšimnuté presupozičné vzťahy medzi slovami. V tomto článku chceme prispieť k odhaleniu tohto typu sémantických vzťahov v slovnej zásobe slovenčiny. Najprv si v primeranom rozsahu priblížime otázku presupozícií s dôrazom na lexikálne presupozície.

O presupozícii sa uvažuje najčastejšie v súvislosti s vetou, jej sémantikou a jej uplatňovaním v reči.[1] Všeobecne sa presupozície vymedzujú ako podmienky, ktoré musia byť splnené, aby sa istá veta náležite použila v niektorej zo svojich funkcií (t. j. v otázke, rozkaze, tvrdení a pod.), resp. aby sa jej použitie mohlo považovať za pravdivé alebo nepravdivé.[2] Ukázalo sa,

[1] Poučný prehľad o literatúre k tejto otázke a výklad rozličných náhľadov na presupozíciu s kritickým stanoviskom k nim podáva V. A. Zvegincev, 1976, s. 205—284.
[2] V tomto vymedzení sa premietajú dva prístupy k objasneniu presupozícií: prvý prístup spočíva v tom, že presupozície sa spájajú s vhodným použitím viet, kým pri druhom prístupe presupozície sa dávajú do vzťahu s pravdivosťou a nepravdivosťou výroku (Hajičová, 1975, s. 54—55).

že pri skúmaní sémantickej stránky vety popri jej vlastnom (tvrdenom) význame treba brať do úvahy i jej presupozície. Vlastný význam môžeme operačne oddeliť od presupozície pomocou negačného textu. Negácia zasahuje iba vlastný význam vety, presuponovanej zložky významu vety sa negácia nedotýka. E. Hajičová (1974) však dôkladne preskúmala príklady, pomocou ktorých sa znázorňovali presupozície, a dospela k názoru, že popri vlastnom význame a presupozícii treba rozlišovať zložku, ktorú nazvala alegace. Táto zložka sa prejavuje tak, že „pri negácii ide iba o potenciálnu možnosť tvrdeného v kladnej vete" (s. 66).

Pri skúmaní presupozícií v súvislosti so sémantikou vety sa ukázalo, že isté presupozície nie sú súčasťou významu celej vety, ale viažu sa na isté lexikálne jednotky. Rozlišujú sa teda lexikálne a nelexikálne presupozície (Kiefer, 1978). Podnet na skúmanie lexikálnych významov v spätosti s lexikálnymi presupozíciami dala najmä práca Ch. J. Fillmora (1972), v ktorej rozoberá lexikálny význam slovies z jedného významového okruhu. J. D. Apresian (1974) hodnotí Fillmorovu koncepciu lexikálneho významu ako dôležitý uzlový bod v kontinuite postupného prehlbovania poznatkov o význame slova. Tradičná koncepcia lexikálneho významu sa zakladá na východiskovom poznatku, že významová stránka slova je viacvrstvová. Okrem pojmového významu zahŕňa vedľajšie významy (významové odtienky), ako aj štylistické, resp. emocionálno-expresívne významové prvky. Ch. J. Fillmore (1972, s. 28) rozvíja túto koncepciu tým, že rozštiepil pojmový význam na vlastný význam a presupozíciu. Pravda, status lexikálnych presupozícií vo Fillmorovej koncepcii nie je celkom jasný.[3] Z nášho hľadiska je však podstatný samotný postreh, že vnútri lexikálneho významu môžeme vymedziť presupozičnú zložku, resp. že na lexikálny význam sa viaže istá presupozícia.

V teórii generatívnej sémantiky sa za lexikálne presupozície pokladajú aj selekčné obmedzenia, t. j. sémantické črty, ktoré podmieňujú sémantickú spájateľnosť slov v syntagme. Zistilo sa, že všetky selektívne ohraničenia sa dajú sformulovať ako presupozície, avšak nie všetky lexikálne presupozície fungujú ako selektívne obmedzenia (Kiefer, 1978). Tie, ktoré nefungujú ako selektívne obmedzenia, tvoria časť podmienok, ktorým musí vyhovovať označovaný referent. S týmto delením lexikálnych presupozícií sa čiastočne prekrýva delenie na všeobecné a jedinečné presupozície. Vše-

[3] V citovanej práci poukazuje J. D. Apresian na to, že k lexikálnym presupozíciám patria tri principiálne odlišné triedy sémantických príznakov: a) prvky encyklopedického poznania, ktoré nemožno zahrnúť do výkladu lexikálneho významu slov ani do opisu ich spájateľnosti, b) prvky, ktoré môžu byť zahrnuté do výkladu významu, c) prvky, ktoré sa zahrnujú skôr do opisu spájateľnosti slov ako do ich výkladu (op. cit., s. 29—30). E. Hajičová (cit. v pozn. 2) dôsledným uplatnením negačného testu zistila, že vo Fillmorových príkladoch nejde o presupozície, ale o „alegace".

obecné presupozície prináležia triedam slov a patria k axiómam sémantiky, zatiaľ čo jedinečné (idiosynkratické) presupozície sú špecifickými vlastnosťami jednotlivých slov (Kiefer, 1978, s. 351—352). Pre nás je dôležitý poznatok, že presupozičnú povahu majú jednak všeobecné komponenty sémovej štruktúry slovného významu a jednak bezprostredné kontextové sémy tejto štruktúry. Tento poznatok uplatňuje vo svojej koncepcii slovného významu aj F. Daneš. V jednej zo svojich prác (Daneš, 1974) stotožňuje generický komponent v štruktúre slovného významu s presupozíciou. Uvádza napríklad, že slovo *kyslý* môžeme náležite použiť iba na označenie vlastnosti takého predmetu, o ktorom možno povedať, že má isté chuťové vlastnosti. Vo výpovedi *Toto jablko nebolo kyslé* sa negácia dotýka len významovej zložky „pripomínajúci ocot", ale nie presupozičnej (generickej) zložky „týkajúci sa chuti" (Daneš, 1974, s. 147). V inej svojej práci (Daneš, 1971) do sémantickej formuly významu udalostných slovies[4] zahŕňa aj presupozičnú zložku, ktorá je vlastne totožná s istou bezprostrednou kontextovou sémou slovesa, resp. vlastnosťou selektívneho obmedzenia. Tak napr. pri slovese *rozplakať sa* je východiskom fakt, že daná osoba neplače — *X neplače* je presuponovaná zložka významu príslušnej formuly. Je zrejmé, že táto presupozícia je totožná s idiosynkratickou kontextovou sémou daného slovesa: popri všeobecnej sémantickej črte „osoba" *(X)* je význam daného slovesa spätý s jedinečnou sémantickou črtou „neplače" *(X)*. Pravda, nie všetky slovesá majú vo svojej sémovej štruktúre negatívnu presupozíciu. Mnohé udalostné slovesá majú pozitívnu východiskovú presupozíciu, ako napr. sloveso *usnúť*, ktorého východiskovou presupozíciou je „bdenie" (Daneš, 1971, s. 198).[5]

Pri skúmaní sémantických vzťahov medzi slovami istej lexikálno-gramatickej triedy zisťujeme, že v niektorých prípadoch presuponovaná zložka lexikálneho významu istého slova je zhodná s lexikálnym významom iného slova tej istej triedy, čiže presuponovaný význam je lexikalizovaný slovom tej istej lexikálno-gramatickej kategórie, do ktorej patrí aj slovo vyjadrujúce lexikálny význam s presuponovanou zložkou. Slová, ktoré sú týmto spôsobom zviazané, sú v presupozičnom vzťahu. V presupozičnom vzťahu sú teda tie slová, pri ktorých lexikálny význam jedného slova je presuponovaný vlastným významom iného slova, resp. pri ktorých lexikálny význam jedného slova vstupuje ako presupozičná zložka do významu iného

[4] Udalosťou nazýva taký slovesný význam, ktorý sa dá chápať ako zmena, a to ako prechod od istého východiska, počiatočného významu k záveru, k výslednému významu (Daneš, 1971, s. 195).

[5] Poznatky o presupozičnej zložke lexikálneho významu si už všimli aj slovníkári. Pri objasňovaní výkladových postupov pri slovesách skupina českých lexikografov vyslovuje požiadavku, že „je třeba soustavněji zachycovat presupoziční složku významu i ve výkladu" (Lexikografický kolektív ÚJČ, 1975, s. 89).

slova, pričom obidve slová patria k tomu istému slovnému druhu. Na základe tejto sémantickej súvzťažnosti slovo istej triedy presuponuje iné slovo tej istej triedy, resp. isté slovo je presuponované iným slovom. V tomto článku venujeme pozornosť presupozičnému vzťahu medzi slovesami v slovnej zásobe slovenčiny. Hovoríme napríklad, že slovo *zobudiť* (niekoho) presuponuje slovo *spať*, resp. slovo *spať* je presuponované slovom *zobudiť*, takže slová *zobudiť* a *spať* sú v presupozičnom vzťahu.[6] Presupozičnú povahu vzťahu preukazuje negačný test: negácia nezasahuje význam vyjadrený presuponovaným slovom.

Spomenuli sme, že generickému komponentu v štruktúre lexikálneho významu sa pripisuje presupozičná povaha. Generickým komponentom sa myslí genus proximum lexikálnej jednotky, ktorému zodpovedajú tzv. identifikačné čiže kategoriálno-sémantické komponenty (Blanár, 1984, s. 31). To by znamenalo, že tzv. archilexéma, t. j. lexéma, ktorej významovú zložku tvorí generický komponent zo sémovej štruktúry slov istej lexikálno-sémantickej paradigmy, je vo vzťahu k týmto slovám presuponovanou lexémou (slovom), takže napr. slovo *usmrtiť* by malo byť v presupozičnom vzťahu k slovám *zastreliť, zaškrtiť, utopiť, obesiť, upáliť* a pod. Negačný test však tento vzťah úplne nepotvrdzuje. Mimokontextové výroky založené na výrokovej forme *X nezastrelil Y-a* môžeme chápať ako tvrdenie, že *X* nezabil, neusmrtil *Y-a*. Generický komponent je negáciou zasiahnutý, takže tento komponent treba považovať za súčasť vlastného (tvrdeného) významu. Ak však zasadíme tento výrok do istého kontextu, napr. *X nezastrelil Y-a, ale ho zaškrtil*, negácia sa nedotýka generického komponenta (*X* usmrtil *Y*-a, ale nie zastrelením, lež zaškrtením), ktorý sa tak javí ako prvok presupozičnej povahy. Tento príklad ilustruje zistenie, že treba rozlišovať presupozície, ktoré sa prejavujú v ľubovoľnom kontexte, a presupozície, ktoré sa viažu na istý kontext (Viehweger a kol., 1977, s. 225—226). E. Hajičová pripisuje takémuto javu povahu vyjadrenú výrazom alegace.

Otázka je, ako treba v tomto svetle vysvetliť sémantický vzťah medzi slovom *usmrtiť* a slovami príslušnej lexikálno-sémantickej paradigmy (*zastreliť, zaškrtiť* atď.). Na jednej strane tu máme do činenia s rodovo-druhovým vzťahom, vzťahom hyperonyma k svojim hyponymám a na druhej strane sa tu stretávame so vzťahom presupozičnej povahy (s vyššie spomenutou špecifikáciou). Je zrejmé, že dvojakosť tohto vzťahu sa preukáže pri dvoch odlišných pohľadoch na sémovú štruktúru lexikálneho významu

[6] Cudzí výraz presupozícia sa dá nahradiť domácim slovom predpoklad. Pojem presupozície však nie je dosiaľ v slovenskej jazykovednej literatúre príliš rozšírený, takže ho zatiaľ neoznačujeme možným domácim výrazom, aby nedochádzalo k zámene tohto pojmu s lexikálnym významom „predpoklad".

hyponým a tým aj na identifikačný sémantický komponent, ktorý je lexikalizovaný hyperonymom. Odlišnosť pohľadov je podmienená dvoma stránkami lexikálneho významu: komunikatívnou a pomenúvacou, ktorá je bezprostredne spojená s poznávacou stránkou slova. Z pomenúvacieho hľadiska ide pri rozoberanom príklade o rodovo-druhový vzťah, v ktorom sa premieta poznávacia štruktúra pomenúvacieho aktu. Pomenúvaný objekt sa zaradí do triedy objektov rovnakého druhu a v rámci nej sa určí jedinečnou črtou, resp. črtami (porov. Dokulil, 1962, s. 29). V hyperonyme je zafixovaná identifikačná črta, ktorou je vymedzená daná trieda objektov. Z komunikatívneho hľadiska odhaľujeme pri rozoberanom príklade presupozičný vzťah. Osvetlíme si ho bližšie.

Je známe, že pri uplatnení slova v reči v istých kontextoch sa zvýrazňuje niektorý z jeho sémantických komponentov, „v istej situácii, v istom kontexte má komunikatívnu relevantnosť (vyjadrené Fillmorovým termínom) niektorý zo sémantických príznakov a tento príznak sa dostáva do centra významovej štruktúry" (Blanár, 1978, s. 242), pričom iný komponent sa dostáva do úzadia, „potláča sa", odsúva sa z pozície komunikatívne relevantného sémantického prvku (porov. aj Gak, 1971, s. 371). Ak vyjdeme z toho, že lexikálny význam zahrnuje identifikačný komponent a špecifikačnú sému, resp. sémy, zisťujeme, že pri použití daného slova v istých kontextoch raz nadobúda komunikatívnu relevantnosť identifikačný komponent, inokedy zasa špecifikačná séma. V prípade, že komunikatívnu relevantnosť nadobudne špecifikačná séma, identifikačný komponent vystupuje ako presupozičná zložka slovného významu vo výpovedi. Ak je identifikačný komponent komunikatívne relevantný, je konštituentom vlastného (tvrdeného) významu daného slova. Porovnajme vety: 1. *Zastrelili ho.* 1.1. *Nezastrelili ho, len ho poranili na hlave.* 2. *Nezaškrtili ho, ako sme sa najprv domnievali, ale ho zastrelili.* 2.1. *Nezastrelili ho, ako sme sa najprv domnievali, ale ho zaškrtili.* Vo vetách 1. a 1.1. je identifikačný komponent „usmrtiť" komunikatívne relevantný, je konštituentom tvrdeného významu, čo potvrdzuje záporná veta 1.1. — komponent „usmrtiť" je negáciou zasiahnutý. Vo vetách 2. a 2.1. komunikatívnu relevantnosť nadobudol špecifikačný komponent viažúci sa na sémantický príznak „spôsob" (usmrtenia), identifikačný komponent je posunutý do úzadia a nadobudol status presupozície — negácia nezasahuje tento komponent, v obidvoch prípadoch platí, že niekoho (ho) usmrtili. Je zrejmé, že presupozičnú povahu nadobúda identifikačný komponent v kontextoch, v ktorých sú v sémantickej opozícii slová vymedzené týmto komponentom, t. j. hyponymá. V týchto kontextoch, pochopiteľne, nemožno nahradiť hyponymum príslušným hyperonymom (vo vetách 2. a 2.1. nemožno nahradiť slovo *zastreliť* slovom *usmrtiť*), zatiaľ čo v kontextoch bez onej sémantickej opozície je táto ná-

hrada možná (s príslušným zovšeobecnením významu). Hyperonymum je teda paradigmatickým ukazovateľom základnej diferenciácie uplatňovania hyponým v reči — uplatnenia v kontextoch *(a)*, v ktorých sú v sémantickej opozícii, a v kontextoch *(b)* bez tejto opozície. Kým v kontextoch *(b)* identifikačný a špecifikačný komponent lexikálneho významu hyponým nadobúdajú osobitný status, v kontextoch *(a)* lexikálny význam hyponým sa štiepi na presupozičnú (identifikačný komponent) a vlastnú (tvrdenú) významovú zložku (špecifikačný komponent). To značí, že len vo vzťahu ku kontextom typu *(a)* platí, že hyperonymum, ktorým je lexikalizovaný identifikačný komponent, je v presupozičnom vzťahu k hyponymám. Zreteľne sa ukazuje, že hyperonymum je v presupozičnom vzťahu k hyponymám, ktoré sú v opozičnom vzťahu, a nie k jednotlivým hyponymám vzatým osobitne. Hyperonymum explicitne vyjadruje presuponovanú zložku lexikálneho významu hyponým použitých v kontexte, v ktorom sú hyponymá v sémantickej opozícii. Napr. slovo *usmrtiť* je v presupozičnom vzťahu k slovám *zastreliť : zaškrtiť* (: = opozičný vzťah). Presupozičný vzťah je prejavom toho, že hyponymá v sémantickej opozícii predstavujú potenciálny kontext istého typu, totiž takú množinu možných kontextov, v ktorých je identifikačný sémantický komponent hyponým presupozičnou zložkou ich lexikálneho významu.

Záver k otázke sémantického vzťahu typu *usmrtiť — zastreliť, zaškrtiť* atď. Sémantický vzťah medzi slovami, ktorý spočíva na totožnosti identifikačného sémantického komponentu paradigmaticky súvzťažných slov s lexikálnym významom iného slova, je základom hyperonymicko-hyponymického, ako aj presupozičného vzťahu istého typu. Hyperonymicko-hyponymický vzťah je prejavom inkluzívneho vzťahu medzi lexikálnymi významami: lexikálne významy hyponým tvoria podtriedy lexikálneho významu hyperonyma. V inkluzívnom vzťahu k hyperonymu je konjunkcia hyponým alebo každé hyponymum osobitne. Do presupozičného vzťahu k hyperonymu vstupujú hyponymá prostredníctvom sémantického opozičného vzťahu medzi sebou. V presupozičnom vzťahu tohto typu je paradigmaticky zafixované potenciálne rozštiepenie lexikálneho významu hyponým na vlastný význam a presupozíciu. Azda je vhodné označiť tento typ vzťahu ako vnútroparadigmatický presupozičný vzťah. Presupozičnosť vzťahu medzi hyperonymom a hyponymami je totiž podmienená opozičným vzťahom medzi lexikálnymi významami slov vnútri lexikálno-sémantickej paradigmy. Ak sa sémantický opozičný vzťah medzi hyponymami realizuje v kontexte, tak je neprípustná substitúcia hyponyma hyperonymom, pretože by to znamenalo protirečenie vo výpovedi. Je to prirodzené, lebo vlastný (tvrdený) význam nemožno v danej výpovedi zameniť za presuponovanú významovú zložku, ktorú explicitne vyjadruje hyperonymum.

Presupozičnosť vzťahu medzi hyperonymom a hyponymami sa teda prejavuje v neprípustnosti substitúcie hyponým hyperonymom v príslušnom kontexte.

Teraz si všimneme lexikalizované presupozície, ktoré sú späté s logicko-sémantickou spájateľnosťou istých slovies s podstatnými menami v pozíciách ich intenčných doplnení. Pri skúmaní lexikálnych konverzív J. Lyons (1978, s. 495) poukazuje na to, že isté lexikálne jednotky môžu byť spojené podobne ako konverzné slová na základe „permutácie", hoci sa vzájomne neimplikujú (ako napr. konverzné slová *kupovať* a *predávať:* ak *X* kupuje od *Y*-a *Z*, tak *Y* predáva *X*-ovi *Z* a naopak). Hovorí, že napr. formula *X odpovedal Y-ovi* má v základe presupozíciu *Y sa pýtal X-a,* čiže slovesá *odpovedať* a *pýtať sa* sú v presupozičnom vzťahu. Negačný test tento vzťah potvrdzuje: negácia nezasahuje presupozíciu „pýtať sa" (*X neodpovedal Y-ovi na otázky* presuponuje, že *Y sa pýtal X-a*).

Slovesá *odpovedať — pýtať sa* ilustrujú presupozičný vzťah z významového okruhu slovies vymedzeného logicko-sémantickým vzťahom „dať podnet na potenciálnu reakciu" — „reagovať na podnet istým spôsobom". Do tohto okruhu patria napr. tieto dvojice slovies (ako druhý člen dvojice uvádzame vždy presuponované sloveso):

reagovať — podnecovať, odzdraviť — pozdraviť, odmietnuť — ponúknuť, odraziť — útočiť, vrátiť — dať, odpísať — napísať, vymáhať — dlhovať, vyhovieť — žiadať, čeliť — ohrozovať, potlačiť — odporovať, opraviť — pomýliť sa, prenasledovať — ujsť, naľakať sa — vystrašiť, vyvrátiť — tvrdiť, obhajovať sa — obviňovať, zaplatiť — predať, odvďačiť sa — pomôcť, prijať — uchádzať sa atď.

Deje (alebo stavy), ktoré sú označované presuponovanými slovesami, sa premietajú v kontextovom (nadobudnutom, prisúdenom) význame podstatných mien v zadnej pozícii intenčného doplnenia presuponujúcich slovies. V niektorých prípadoch presuponované deje (alebo stavy) sú explicitne vyjadrené deverbatívami (napr. *podnecovať — podnet* v konštrukcii *X reaguje na podnet (Y-a)),* ktoré viažu na seba (v povrchovej štruktúre fakultatívne) pôvodcu deja označovaného presuponovanými slovesami *(Y podnecuje X-a),* v iných prípadoch sú implicitne prítomné v kontextovom význame substantív, ktoré obsadzujú pozíciu intenčného doplnenia a označujú tohto pôvodcu deja (napr. v konštrukcii *X odpíše Y-ovi* podstatné mená dosaditeľné na miesto premennej *Y* nadobúdajú významový prvok „napísať").

Uvedené príklady naznačujú, že s presupozičným vzťahom medzi slovesami sú spojené isté javy, ktoré treba objasniť. Dvojica slovies *reagovať — podnecovať* znázorňuje prípad, keď presuponované slovo je rodovým slovom, ktorého význam predstavuje invariant vo vzťahu k jednotlivým presuponovaným významom pri rozličnom použití slovesa *reagovať* (prirodzene, v rámci daného významu). Význam „podnecovať" je invariantný

vo vzťahu k významom „oslovovať", „urážať", „prihovárať sa", „pýtať sa" atď., ktoré sa objavujú ako presuponované zložky lexikálneho významu slovesa *reagovať* v kontextoch *X reaguje na oslovenie, X reaguje na urážku, X reaguje na príhovor, X reaguje na otázku* atď. Inak povedané, slovesom *podnecovať* je lexikalizovaná presupozícia slovesa *reagovať* v jeho invariantnom kontexte *X reaguje na podnet Y-a,* čiže presuponované slovo vyjadruje zovšeobecnenú „celú" presupozíciu daného slova. „Celú" presupozíciu slova *odzdraviť* vyjadruje presuponované slovo *pozdraviť,* pričom tu ide o jedinú presupozíciu z konštantného kontextu *X odzdravil Y-ovi.* Oproti týmto prípadom druhové slová (rodového slova *podnecovať*) *oslovovať, urážať, prihovárať sa, pýtať sa* atď. vyjadrujú „čiastkovú" presupozíciu slovesa *reagovať,* t. j. presupozíciu viazanú na isté použitie tohto slovesa, na istý kontextový variant. Ukazuje sa, že treba rozlišovať invariantný, úplný presupozičný vzťah *(reagovať — podnecovať, odzdraviť — pozdraviť)* a variantný, čiastkový presupozičný vzťah *(reagovať — pýtať sa).* V prvom prípade ide o slová rovnakej abstrakčnej úrovne, v druhom prípade presuponované slovo vyjadruje význam nižšej abstrakčnej úrovne ako korelačné slovo. Z hľadiska delenia presupozičného vzťahu na úplný a čiastkový rozlišujeme tri prípady: (a) slovo má len invariantnú lexikalizovanú presupozíciu *(odzdraviť),* (b) slovo vstupuje do invariantného, ako aj variantného presupozičného vzťahu *(reagovať),* (c) slovo má len variantné lexikalizované presupozície. Tretí prípad reprezentuje napr. sloveso *odmietnuť* vo význame „vyjadriť s niečím nesúhlas, zaujať záporné stanovisko k niečomu" (2. význam tohto slovesa podľa SSJ). Lexikalizované sú tu presupozičné významy „žiadať", „tvrdiť", „obviniť" atď. (viažu sa na kontexty *X odmieta žiadosť, tvrdenie, obvinenie* atď.), avšak niet tu invariantnej lexikalizovanej presupozície.

Isté slovo môže teda viazať na seba na základe úplného alebo čiastkového presupozičného vzťahu celý rad slov, ktoré majú isté spoločné sémantické črty. Ale ani východiskové (nadradené, presuponujúce) slovo nie je spravidla osamotené. Tak napr. sloveso *útočiť* je presuponované nielen slovesom *odraziť,* ale aj slovesami *odvrátiť, čeliť, odolávať, vzdorovať, brániť sa* (prirodzene, ide o významovo príbuzné slová). Neprekvapuje, že aj antonymné slovesá vstupujú do zhodných presupozičných vzťahov, napr. slovesá *odmietnuť* a *prijať* presupozične viažu na seba slovesá *ponúkať, navrhovať, žiadať, argumentovať, obviniť* a pod. Už pri pohľade na túto významovú skupinu slovies sa ukazuje, že presupozičné vzťahy v slovnej zásobe sú značne zložité.

Inú významovú skupinu slovies, ktoré presupozične viažu na seba iné slovesá, tvoria tzv. likvidatíva (o tomto termíne porov. Apresian, 1974, s. 46), t. j. slovesá so spoločným významom „pôsobiť tak, aby istý stav

alebo dej prestal jestvovať" (čiže ide vlastne o kauzatíva so záporným dosahom: „spôsobovať nejestvovanie istého stavu alebo deja"). Presuponované slovesá označujú zasahovaný stav alebo dej. V presupozičnom vzťahu je napr. sloveso *uspať* so slovesom *bdieť*. V kladnej i zápornej výpovedi so slovesom *uspať* platí, že podstatné meno v pozícii predmetu má vlastnosť „bdieť": výpovede *X uspal Y-a, X neuspal Y-a* presuponujú, že Y bdel. Aj pri slovesách tejto významovej skupiny sa stretávame spravidla s javom, že do vzťahu jednej presupozičnej dvojice sú zapojené ďalšie sémanticky príbuzné slovesá. V presupozičnom vzťahu sú napr. tieto ďalšie dvojice slovies (uvádzame dvojice bez ďalších možných slovies, ktoré k danej dvojici patria):

zobudiť — spať, odvesiť — visieť, uspokojiť — hnevať sa, zhasnúť — svietiť, premenovať — volať sa, zastaviť — hýbať sa, zbúrať — stáť, zosadnúť — sedieť, umlčať — hovoriť, zadusiť — dýchať, vyvlastniť — vlastniť, usmrtiť — žiť, prerušiť — prebiehať, prekričať — kričať, pokaziť — fungovať, zabrzdiť — pohybovať sa, prepustiť (niekoho zo služby) — slúžiť, zobrať — mať, hasiť — horieť, postaviť — ležať, utešiť — žialiť, rozhovoriť sa — mlčať, skončiť (urobiť koniec niečomu) — trvať, zachytiť — padať, prerušiť (vyrušiť v reči) — rečniť a pod.

Dosiaľ sme uvádzali príklady, pri ktorých lexikalizované presuponované významy sa vzťahovali na kontextovú sémantickú črtu podstatných mien obsahujúcich pozíciu zasahovaného intenčného doplnenia nadradených slovies (premenná *Y*). Jestvujú však aj presupozičné vzťahy medzi nadradenými slovesami a slovesami, ktoré vyjadrujú príznak vlastný podstatným menám v pozícii východiskového doplnenia nadradených slovies (premenná *X*). Tento prípad predstavuje napr. dvojica slovies *splácať — dlhovať:* výpovede *X spláca Y-ovi dlhy* a *X nespláca Y-ovi dlhy* presuponujú, že *X* dlhuje Y-ovi. Ďalšie príklady tohto typu (bez triedenia na významové skupiny):

ospravedlňovať sa — previniť sa, odvolať — súhlasiť, prepustiť — zamestnávať, vypovedať (zmluvu) — dohodnúť sa, potvrdiť — sľúbiť, opakovať — povedať, pustiť — držať, vrátiť — dostať, prezradiť — tajiť, odprosiť — previniť sa, zaplatiť — kúpiť, dobehnúť — bežať, odmlčať sa — hovoriť, potknúť sa — kráčať, vykypieť — variť sa a pod.

Záver k otázke presupozičného vzťahu typu *reagovať — podnecovať, zobudiť — spať, umlčať — hovoriť, splácať — dlhovať*. Význam presuponovaných slovies v týchto dvojiciach je totožný s významovým komponentom, ktorý záväzne nadobúdajú podstatné mená v pozícii východiskovej alebo zasahovanej substancie deja označovaného presuponujúcimi slovesami. Tieto záväzne nadobudnuté významové komponenty podstatných mien podmieňujú logicko-sémantickú náležitosť použitia presuponujúcich slovies.

Napr. náležité použitie slovesa *zobudiť* sa viaže na to, že podstatné mená v pozícii zasahovanej substancie majú popri sémantickej vlastnosti „životné" aj nadobudnutý presuponovaný sémantický komponent „spať". Explicitným vyjadrením presuponovaného komponentu konštruujeme presupozične zviazané propozície,[7] napr. *X spal a Y ho zobudil, X spal, ale Y ho nezobudil, Hoci X spal, Y ho nezobudil.* Zložené výpovede, ktorých logický základ tvoria takto zviazané propozície, zreteľne ukazujú, že presuponujúce slovesá označujú deje, ktoré vo vzťahu k stavom alebo dejom označovaným presuponovanými slovesami sa chápu ako reakcie na istý stimul. Presupozičný vzťah medzi uvedenými slovesami sa zakladá na psychologicko-logickom fakte, že každá reakcia predpokladá istý stimul. Výpoveď s negovaným presuponujúcim slovesom vyjadruje, že reakcia aktuálne neprebieha (neprebehla, neprebehne), ale sa ňou nepopiera, že medzi označovaným presuponujúceho a označovaným presuponovaného slovesa je vzťah reakcia — stimul. Na základe tohto vzťahu sa nachádzajú rozoberané dvojice slovies v sémantickej opozícii. Spoločnou sémantickou vlastnosťou slovesných dvojíc je „vzájomné pôsobenie" a diferenciačným príznakom je „spôsob" (pôsobenia), na základe ktorého sa odhaľujú opozičné komponenty „reakcia", „stimul". Tak napr. stav „spať" pôsobí ako stimul vo vzťahu k „zobudeniu" a dej „zobudiť" ako reakcia vo vzťahu k „spánku" a pod. Slovesá *zobudiť* a *spať* (a ďalšie uvedené dvojice) sú teda v paradigmatickom vzťahu, t. j. pri všetkých rozoberaných príkladoch ide o systémové vzťahy medzi slovesnými lexémami. Deje chápané ako reakcie záväzne viažu na seba stavy alebo deje, ktoré ich vyvolávajú (stimulujú). Deje chápané ako reakcie prebiehajú alebo neprebiehajú iba vo vzťahu k dejom alebo stavom chápanými ako ich stimuly. Na tomto logickom základe spočívajú presupozičné vzťahy medzi slovesnými lexémami rozoberaného typu. Lexikálne významy slovies, ktoré označujú deje alebo stavy chápané ako stimuly, sú „skrytou", presuponovanou (úplnou alebo čiastkovou) zložkou lexikálneho významu slovies označujúcich deje, ktoré sa chápu ako reakcie.

Celkový záver. Pri skúmaní systémových vzťahov v slovnej zásobe sa zisťujú vzťahy medzi lexémami na základe ich spoločných a odlišných sémantických čŕt. Aj tie vzťahy medzi slovesnými lexémami, ktoré označujeme ako presupozičné, spočívajú na tomto základe. Vnútroparadigmatický presupozičný vzťah spočíva na hyperonymicko-hyponymickom vzťahovom základe, v ostatných prípadoch spoločná črta sa zakladá na vzájomnom pôsobení dejov (alebo stavu a deja) pri opozícii reakcia : stimul. Presupo-

[7] Propozíciou sa rozumie „sémantický základ („extrakt") nějaké věty, představující intelektuální, jazykově zpracovaný model nějakého „stavu věcí" či „situace" (procesuálního nebo neprocesuálního rázu), odhlížející od složek hierarchizujících, modálních atd." (Daneš a kol., 1975, s. 19).

zičnosť vzťahu medzi takto zviazanými slovesnými lexémami je spojená s komunikatívnym aspektom opozícií. Pri opozícii hyponým sa zvýrazňujú protikladné črty (*zastreliť : nie zastreliť, ale zaškrtiť* — zvýrazňuje sa spôsob usmrtenia „výstrelom", „škrtením"), spoločný (identifikačný) komponent ako podmienka opozície nadobúda v nej status presupozície. Presupozičný vzťah je v slovnej zásobe fixovaný hyperonymom. Pri opozícii reakcia : stimul lexikálny význam „stimulových" slovies je totožný s presupozičnou zložkou (úplnou alebo čiastkovou) lexikálneho významu „reakčných" slovies, lexikálny význam „stimulových" slovies je presuponovaný významom „reakčných" slovies. Pri obidvoch opozíciách sú paradigmaticky fixované sémantické vzťahy, ktoré sa prejavujú z istého komunikatívneho hľadiska.

Literatúra

APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka 1974. 366 s.

BLANÁR, V.: Dynamika lexikálneho významu. Slovo a slovesnost, *39*, 1978, s. 241—243.

BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984. 208 s.

DANEŠ, F.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významů. Slovo a slovesnost, *32*, 1971, s. 193—207.

DANEŠ, F.: K struktuře slovesných významů. In: Jazykovedné štúdie. 12. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 142—152.

DANEŠ, F. a kol.: Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. Slovo a slovesnost, *37*, 1975, s. 18—46.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 263 s.

FILLMORE, CH. J.: Verben des Urteilens. Eine Übung in semantischer Beschreibung. In: Semantik und generative Grammatik. Red. F. Kiefer. Frankfurt/M, Athenäum Verlag 1972, s. 126—141.

GAK, V. G.: K probleme semantičeskoj sintagmatiki. In: Problemy strukturnoj lingvistiki 1971. Red. S. K. Šaumjan. Moskva, Nauka 1972, s. 367—395.

HAJIČOVÁ, E.: Negace a presupozice ve významové stavbě věty. Praha, Academia 1975. 167 s.

GIEFER, F.: O presuppozicijach. In: Novoje v zarubežnoj lingvistike. 8. Red. N. T. Beľajeva. Moskva, Progress 1978, s. 337—369.

LEXIKOGRAFICKÝ KOLEKTÍV ÚJČ: K výkladovým postupom v jednojazyčné lexikografii. Slovo a slovesnost, *36*, 1975, s. 84—91.

LYONS, J.: Vvedenije v teoretičeskuju lingvistiku. Moskva, Progress 1978. 542 s.

SKIDANENKO, J. D.: O nekotorych nestandartnych semantičeskich otnošenijach v lexike. Izvestija Akademii nauk SSSR, Serija literatury i jazyka, *4*, 1984, s. 355—361.

VIEHWEGER, D. a kol.: Studia grammatica. 15. Probleme der semantischen Analyse. Berlin, Akademie-Verlag 1977. 405 s.

ZVEGINCEV, V. A.: Predloženije i jego otnošenije k jazyku i reči. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo universiteta 1976. 306 s.

Juraj Vaňko

JAZYKOVÁ ANALÝZA TEXTU LITERÁRNEHO DIELA

Literárne dielo je z hľadiska svojej výstavby i so zreteľom na svoje pôsobenie viazané na jazykové stvárnenie; podľa slov R. Kaysera (1951) je „jazykovým umeleckým výtvorom" (Sprachkunstwerk). Z toho dôvodu je skúmanie jazykových prostriedkov literárneho textu úplne odôvodnené. V súčasných teóriách interpretácie umeleckého textu sa jazyková analýza považuje za jeden z dôležitých predpokladov adekvátneho pochopenia literárneho diela. Tak napríklad A. Popovič (1981, s. 42—44) vo svojom modeli komplexnej interpretácie kladie jazykovú zložku interpretácie umeleckého textu na popredné miesto. Jazyková analýza literárneho textu nie je však žiadnou novinkou: rozbory jazyka literárneho diela sa robia už od antiky. Dôležitou otázkou však stále zostáva metodický postup takejto analýzy, ktorý do veľkej miery závisí od jej cieľa: či sa jazyková analýza robí pre lingvistické ciele, alebo či sa ňou sleduje výklad (interpretácia) literárneho diela ako celku, výklad jednotlivých častí textu, ich zmyslu a funkcie. Pojmy analýza a interpretácia nie sú od seba veľmi vzdialené: analýza textu (v našom prípade jazyková analýza literárneho textu) môže „prerásť" do jeho interpretácie, ak je takáto analýza úplná, ale najmä ak je funkčne zameraná. V podobnom zmysle chápu pojmy analýza a interpretácia viacerí autori. M. Titzmann (1977, s. 17) napr. hovorí: „Ak ide o čo najúplnejšiu analýzu jedného textu alebo viacerých textov, hovorí sa o interpretácii". V ďalšom výklade chápe M. Titzmann tieto dva pojmy ako úplne synonymné.

Analýza jazykových elementov literárneho textu je teda odôvodnená tým, že literárne dielo potrebuje na svoju komunikáciu jazyk (ako prostriedok tvorby i ako médium, pomocou ktorého sa realizuje jeho príjem). Zaujímavý je pritom fakt, že literárne dielo, ktoré je zo semiotického hľadiska znakom, je vytvorené z takého média, ktoré je už samo osebe znakom. A práve touto vlastnosťou sa médium, t. j. jazyk, odlišuje od ostatných umeleckých prostriedkov. J. Mukařovský (1948, s. 84) to vysvetľuje porovnaním kameňa ako stavebného materiálu v sochárstve s jazykom ako prostriedkom umeleckej výstavby literárneho diela: kým kameň v sochárstve vstupuje do umenia iba ako prírodný jav a až v umeleckom diele nadobúda znakovú povahu, „jazyk je znak už svojou vlastnou podstatou". Ukazuje sa tu teda potreba poukázať na špecifickosť chápania literárneho diela ako znaku a na špecifickosť jazykového znaku. V prvom rade musíme urobiť niekoľko poznámok k štatútu jazyka samého, ktorý v rámci semiotických systémov zaujíma privilegované postavenie. Čím je odôvodnené

toto jeho privilegované postavenie v rámci semiotických systémov? Tu možno uviesť vlastnosti jazyka, ktoré ho odlišujú od iných znakových systémov (porov. Titzmann, 1977, s. 65—67): 1. Jazyk je azda jediný z tých systémov, prostredníctvom ktorého možno hovoriť o iných znakových systémoch. 2. Jazyk je posledným metajazykom: aj keby sme konštituovali akékoľvek množstvo formálnych jazykov, aby sme prostredníctvom nich opísali štruktúru skúmaného objektu, prirodzený jazyk zostane vždy posledným neredukovaným systémom. 3. Ak o nejakom jazykovom alebo nejazykovom texte, napr. o románe, reklame, obraze, soche, filme, o kombinácii dopravných značiek hovoríme, že je systémom, tým vyjadrujeme, že znaky majú význam. To, že znak — bez ohľadu na to, do akého semiotického systému patrí, — má význam, môže znamenať iba to, že znak vyjadruje niečo, čo možno jazykovo parafrázovať. Význam je teda to, čo možno prostredníctvom jazykových znakov parafrázovať. To potom znamená, že jazyk je referenčným kódom všetkých znakových systémov a že neexistuje žiaden nevysloviteľný význam. V tejto súvislosti sa žiada uviesť myšlienku L. Wittgensteina (1968, s. 89): „Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt."

Literatúre je teda systémom, ktorý nemá vlastné médium, ale používa privilegovaný znakový systém, jazyk, aby pomocou neho konštruovala nový znakový systém, ktorý niečo označuje a teda aj niečo znamená.

Rozdiel medzi jazykovým znakom a umeleckým dielom ako znakom treba vidieť aj v ich odlišnom vzťahu k realite, ktorú označujú. V jazykovej komunikácii znak bezprostredne odráža istú skutočnosť. Naproti tomu literárne dielo nie je bezprostredným znakom skutočnosti, vyjadruje realitu sprostredkovaným spôsobom, t. j. prostredníctvom umeleckého obrazu. Literárne dielo môže takto označovať aj skutočnosť, ktorá nie je, nebola, resp. ani nebude. Rozdiel medzi znakovým charakterom literárneho diela a jazykovým znakom v bežnej komunikácii možno označiť aj tak, že v jazykovej komunikácii je vzťah medzi znakom a jeho používateľmi záväzný, obligátny, nemenlivý, relatívne stabilný, a to z toho dôvodu, aby znaky mohli spoľahlivo, jednoznačne a promptne plniť svoju základnú funkciu v jazykovej komunikácii. Naproti tomu v literárnej tvorbe a v jej produkte, v literárnom diele, nemožno hovoriť o akejsi prísnej záväznosti, obligátnosti, kanonizovanosti vo vzťahu skutočnosť — autor — dielo — príjemca.

Pre literatúru — podobne ako pre umenie vôbec — platí, že je tzv. sekundárnym modelujúcim systémom. Literatúra je sama semiotickým systémom a nie iba výpoveďou realizovanou v určitom semiotickom systéme, alebo ináč povedané, literárne dielo nepozostáva iba z takých znakov, ktoré majú výlučne jazykový charakter, ale aj z takého systému znakov, ktorý síce vznikol na báze jazyka, ale je to už nový systém, ktorý sa nedá redukovať iba na jazyk, je to systém vlastný iba literatúre (ide tu o fabulárnu

štruktúru, o výstavbu umeleckého obrazu, o vzťah literárneho textu k literárnej tradícii, o zapojenie kultúrneho kontextu do obsahu literárneho diela a pod.). Zo semiotického hľadiska ide o to, že signifikant, ktorý má v bežnej komunikácii jeden signifikát, funguje v sekundárnom systéme ako signifikant signifikátu iného druhu. Napríklad zvukový rad *dom* (signifikant), ktorý je označením pre signifikát *dom* (budova, v ktorej sa býva), môže v literatúre ako sekundárnom systéme dostať význam „bezpečnosť, istota" (vo význame „môj dom, môj hrad").

Literárny text pozostáva teda z dvoch čiastkových štruktúr: v jednej rovine sa literárny text prijíma, číta spôsobom zvyčajným pre bežnú komunikáciu a v druhej rovine sa prijíma, číta prostredníctvom sekundárneho literárneho znakového systému. Ide o to, že význam prostriedkov „bežnej reči", „každodennej komunikácie" sa stáva súčasťou sekundárneho významu. Sekundárny semiotický systém, do ktorého patrí literatúra, však neznamená, že každý znakový prvok bežného jazyka má popri svojom základnom význame ešte sekundárny význam. Lexéma *dom*, ktorá v komunikácii označuje signifikát *dom* a v literárnom texte dostala význam „bezpečnosť, istota", neznamená v tomto texte iba bezpečnosť, ale bezpečnosť a dom. Sekundárny kód textu nie je teda dodatočným kódom, ale integratívnym kódom (porov. Titzmann, 1977, s. 85).

Literárna veda si nemôže nevšímať, ako funguje systém, ktorý vystupuje vo funkcii prostriedku pri tvorbe a príjme literárneho diela. Musí sa po prvé zaujímať, ako vôbec tento systém funguje, a po druhé ako tento systém funguje v konkrétnom literárnom texte.

Literárny text ako jednotný znak vytvárajú prostriedky všetkých jazykových rovín: fonickej, morfologickej, lexikálnej a syntaktickej. Pri analýze jazykových prostriedkov literárneho textu treba podľa nášho náhľadu vychádzať zo všeobecne prijatého názoru v jazykovede, že jednotlivé roviny jazykového systému sú síce samostatné a ohraničené, ale nie sú od seba izolované; majú mnoho korešpondujúcich, resp. prechodných prvkov, ktoré treba vysvetľovať z aspektu susediacich rovín. Jednotlivé jazykové roviny nemôžu byť napokon izolované už len z toho jednoduchého dôvodu, že všetky spoločne tvoria jeden jazykový systém a len v tejto jednote môžu zabezpečovať komunikáciu. Jazykový systém je zostavený tak, že vyššie, komplexnejšie jednotky sa tvoria z malých, menej komplexných jednotiek, pričom vzťahy medzi jednotkami jazykového systému sú také, že jednotky triedy *A* sa tvoria z jednotiek tried *B*, *C* atď. (porov. Heidolph — Flämig — Motsch, 1981, s. 38). V súvislosti s tým môžu byť jednotky jednej roviny interpretované vo vzťahu k jednotkám inej roviny, resp. iných rovín. Túto štruktúru a toto fungovanie jazykového systému treba brať do úvahy pri každej analýze textu, čo platí najmä pre jazykovú analýzu literárneho tex-

tu, lebo — ako sa o tejto problematike vyslovil E. Benveniste (1974, s. 140) — prvky každej jazykovej roviny dostávajú svoj zmysel iba vo vzťahu k prvkom bezprostredne nasledujúcej vyššej roviny. Pripomíname to preto, lebo pri doterajších výskumoch jazyka literárneho diela sa tento fakt dostatočne nerešpektoval. Mnohé jazykové analýzy literárneho textu sa vyznačovali jednostrannosťou, lebo pri jazykových rozboroch literárnych textov sa pozornosť zacieľovala zväčša iba na jednu rovinu, ktorou podľa pravidiel antickej štylistiky bola lexikálna rovina, avšak ani táto rovina sa neskúmala komplexne. Bádatelia si všímali iba niektoré javy tejto roviny, napr. poetizmy, emocionálne, resp. expresívne slová, tropy a pod. Funkčná analýza literárneho diela však ukazuje, že v literárnom texte, a to najmä v próze, sa vyskytuje len nepatrné množstvo tzv. poetizmov a že silný estetický účinok možno dosiahnuť aj bežnými jazykovými prostriedkami, ak je ich použitie adekvátne obsahu (porov. Kändler, 1976, s. 100; Spiewok, 1972, s. 106). Jazykové prvky literárneho textu by sa mali skúmať vo vzájomnej súčinnosti, v systémovom vzťahu všetkých jazykových komponentov k textu ako celku, lebo zvuky, tvary, slová, vety, odseky a pod. nefungujú mimo textového celku a nezávisle od seba, ale vždy vyjadrujú svoj vzťah k textu, resp. k zmyslu, ktorý má text vyvolať (porov. Lerchner, 1984, s. 37).

Dôležitou otázkou zostáva metodický postup analýzy jazykových elementov literárneho diela. Pri riešení tejto otázky považujeme za potrebné vychádzať zo vzťahu jazyka k téme, vďaka čomu by jazyková analýza prispela k prehĺbeniu funkčného princípu pri rozbore jazykových javov literárneho diela. Tu vzniká otázka, ktorá zložka jazyka, ktorá jazyková jednotka alebo rovina najzreteľnejšie a najplnšie vyjadruje tému, resp. stojí najbližšie k téme. Ak vychádzame z toho, že téma je koncentrovaným obsahom textu (Agricola, 1976, s. 15), potom v jazykovom materiáli literárneho diela by sme mali hľadať takú jazykovú jednotku, ktorá je obsahovo najbohatšia. Spomedzi jazykových jednotiek je obsahovo najbohatšou jednotkou veta. V tomto zmysle analyzoval tzv. básnický jazyk už J. Mukařovský (1948, s. 89), ktorý za ústredný prvok epického jazyka považoval vetu ako sprostredkujúci prvok medzi jazykom a témou. Veta je podľa neho „najnižšou dynamickou (to znamená v čase sa realizujúcou) významovou jednotkou, zmenšený model celkovej sémantickej výstavby výpovede". Podobne sa k tejto otázke vyjadruje aj F. Miko (1970, s. 15—16), ktorý hovorí, že tematický a jazykový plán sa bezprostredne dotýkajú v oblasti vety a že „veta je vyjadrením motívu, elementárnej jednotky témy". Ďalej však F. Miko (1970, s. 18) poznamenáva, že vzťah medzi jazykom a témou sa prejavuje aj na vyššej rovine, ako je veta, a to v odsekovom čle-

není na vyššie textové jednotky, t. j. na rovine textu. Vzťah jazykovej a tematickej roviny v texte naznačuje F. Miko takto:

	T	É	M	A		
	M_1	M_2	M_3	M_4	M_5	M_6
jazyk	sémantika jazykových prostriedkov / nositelia jazykovej sémantiky					
	S_1	S_2	S_3	S_4	S_5	S_6

M = motívy; S = vety

S Mikovým názorom na vzťah jazyka k téme vcelku súhlasíme, avšak formuláciu, že vzťah medzi jazykom a témou sa prejavuje aj na vyššej rovine, ako je veta, by sme v našom ponímaní vyjadrili tak, že vzťah medzi jazykom a témou sa prejavuje predovšetkým na vyššej rovine, ako je veta, a to v oblasti textu. Text ako najvyššia obsahovo ucelená a komunikačne úplná jednotka jazykového prejavu, pozostávajúca z určitého počtu obsahovo súvisiacich viet, vytvára väčší priestor na realizovanie určitej zložky „koncentrovaného obsahu" (t. j. témy) než veta. Tým sa zároveň stotožňujeme s názormi, ktoré za základnú jednotku textu pokladajú odsek, nie vetu. A práve odsek ako obsahovo uzavretá alebo relatívne obsahovo uzavretá textová jednotka vyjadruje v literárnom texte motív (porov. Findra, 1973, s. 73). Naproti tomu veta ako výstavbová jednotka odseku, ak je vyčlenená z odseku, „odtrhnutá" od kontextu, do ktorého bola začlenená, je obsahovo neúplná, neuzavretá a vyžaduje si „dokončenie" alebo uzavretie svojho obsahu prostredníctvom ďalšej vety, resp. prostredníctvom ďalších (viacerých) viet. Z toho dôvodu je veta nedostačujúcou jednotkou na vyjadrenie motívu „elementárnej jednotky témy". V jazykovej komunikácii sú však aj také prípady, keď je veta obsahovo i komunikačne úplná, keď si jej obsah nevyžaduje doplnenie ďalšou vetou alebo ďalšími vetami (napr. v reklamách, v heslách, v niektorých prípadoch aj v dialógoch, v bezprostredných reakciách na určitú situáciu a pod.). V takom prípade má veta funkciu textu. Vzťah veta — text je podľa nášho náhľadu analogický vzťahu slovo — veta.

Ak sa má teda pri jazykovej analýze literárneho textu rešpektovať vzťah jazyka k téme, považujeme za potrebné začínať túto analýzu nie od prvkov jednotlivých jazykových rovín, ale od vyšších textových celkov (od spojenia niekoľkých textových jednotiek do vyššieho celku, napr. kapitoly a

pod.). Metódu analýzy jazyka literárneho diela od vyššieho celku k jeho jednotlivým častiam navrhujú viacerí bádatelia. V. V. Vinogradov (1959, s. 227) napr. hovorí, že komponenty slovesnoumeleckej štruktúry sú vyčlenené samotným systémom organizácie, vnútornou jednotou celku a na druhej strane štruktúra celku a jeho význam sa zisťujú pomocou určenia organických častí umeleckého diela, ktoré sú vlastne tiež štruktúrami svojho druhu a dostávajú zmysel v rámci vzájomných vzťahov.

Čo vlastne patrí do textovej či textologickej analýzy, resp. čo by si mala všímať analýza vyšších jednotiek ako veta? Pri doterajších výskumoch textu sa pozornosť bádateľov koncentrovala vlastne iba na jeden aspekt textu, a to na jeho formálnu výstavbu: ako, akým spôsobom a akými prostriedkami vstupujú vety do textového útvaru, resp. ako na seba nadväzujú textové jednotky (odseky). Išlo teda o výskum spôsobov, ale hlavne prostriedkov textového nadväzovania (konektorov). Minimálna pozornosť sa venovala sémantike textu, teda tomu, čo vlastne textová jednotka obsahuje, ako obsahy jednotlivých textových jednotiek vytvárajú väčší, komplexnejší celok a ako sa v texte prejavuje stratégia autora, jeho komunikačný zámer, úmysel. Textová analýza by mala brať do úvahy v prvom rade sémantický aspekt textu a potom na jeho osnove skúmať aj spôsoby a prostriedky textového nadväzovania. Tu vlastne jedna oblasť výskumu textu súvisí s druhou: prostriedky textového nadväzovania nemožno dôkladne preskúmať bez zreteľa na sémantiku textu a na druhej strane skúmanie sémantiky textu nebude úplné, ak sa neprebádajú aj spôsoby a prostriedky textového nadväzovania.

Po textovej (textologickej) analýze by sa malo prejsť k zisťovaniu výrazových vlastností prostriedkov jednotlivých jazykových rovín, pričom táto analýza by sa mala začať vetou, o ktorej sa R. Barthes (1978, s. 444) vyjadril, že je poslednou lingvistickou a prvou translingvistickou rovinou. Prechod do sféry translingvistiky spočíva podľa neho v tom, že veta dostáva ešte nejaký „dodatočný zmysel"; je to vlastne začlenenie vety do určitej situácie, napr. do situácie rozprávania, opisu a pod. V rámci vety, ktorá stojí v hierarchii jazykových rovín najvyššie, možno potom skúmať funkčnú projekciu prvkov nižších jazykových rovín v literárnom texte. Pritom vzťah tzv. nižších jednotiek k vete je dvojaký: na jednej strane nižšie jednotky ako veta, napr. slová, dostávajú v mnohých prípadoch svoj konkrétny význam až vo vete a na druhej strane význam lexikálnych jednotiek, ich vzájomné sémantické vzťahy, ba aj tvary slov (čas, spôsob, vid; pri menách najmä pád) a suprasegmentálne javy určujú, podmieňujú, resp. modifikujú sémantiku vety a tak pomáhajú bližšie určiť jej výrazovú vlastnosť v texte. Text by sa mal teda skúmať ako množina s hierarchickými vzťahmi, lebo význam jazykových jednotiek, ako sa o tom vyslovil

E. Benveniste (1974, s. 141), sa určuje práve hierarchickými vzťahmi medzi jednotlivými rovinami a nie distributívnymi vzťahmi medzi prvkami tej istej roviny. Treba však poznamenať, že i distribúcia prvkov tej istej roviny môže signalizovať štylistický charakter textu (na čo sa pokúsime poukázať v inom príspevku).

Tento, povedzme, komplexný prístup k analýze jazykovej zložky literárneho textu s cieľom jeho interpretácie však nevylučuje, že v určitom texte môže dominovať jedna jazyková zložka nad druhou, že autor s cieľom dosiahnuť určitý estetický účinok úmyselne vysunie do popredia iba prvky jednej jazykovej roviny. Postup našej analýzy nevylučuje zmysel Mukařovského idey o tzv. štruktúrnej dominante určitej jazykovej zložky v umeleckom texte (Mukařovský, 1948, s. 94). Chceme však zdôrazniť, že iba v rámci celku, iba prostredníctvom analýzy systémových vzťahov medzi jednotlivými prvkami obsiahnutými v danom celku možno funkčne určiť a interpretovať niektorú zo zložiek jazykovej výstavby umeleckého textu. V literárnom diele má význam každý element, ktorý sa zúčastňuje na konštituovaní umeleckej výpovede, a úlohou bádateľa je zisťovať zmysel každého takéhoto prvku.

Literatúra

AGRICOLA, E.: Vom Text zum Thema. Probleme der Textgrammatik. Studia Grammatica XI. Berlín, Akademie-Verlag 1976, s. 13—28.

BART, R.: Lingvistika teksta. (Perevod s francuzskogo.) Novoje v zarubežnoj lingvistike VIII. Moskva, Progress 1978, s. 442—449.

BENVENIST, E.: Obščaja lingvistika. Moskva, Progress 1974, s. 140—141.

FINDRA J.: Odsek ako prvok epickej štruktúry. Litteraria. Segmenty a kontext. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 66—119.

HEIDOLPH, K. E. — FLÄMIG, W. — MOTSCH, W.: Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlín, Akademie-Verlag 1981, s. 38.

KAYSER, R.: Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft. Zweite, ergänzte Auflage. Bern, A. Francke AG-Verlag 1951.

KÄNDLER, U.: Zur ästhetischen Funktion und Verwendung der Sprache in erzählenden Texten. Weimarer Beiträge, *18*, 1976, s. 98—106.

LERCHNER, G.: Sprachform von Dichtung. Linguistische Untersuchungen zu Funktion und Wirkung literarischer Texte. Aufbau-Verlag Berlin und Weimar 1984, s. 37.

MIKO, F.: Text a štýl. Bratislava, Smena 1970, s. 15—16, 18.

MUKAŘOVSKÝ, J.: Kapitoly z české poetiky I. Praha, Nakladatelství Svoboda 1948, s. 84, 89, 94.

POPOVIČ, A. — LIBA, P. — ZAJAC, P. — ZSILKA, T.: Interpretácia umeleckého textu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 42—44.

SPIEWOK, W.: Zur ästhetischen Funktion der Sprache. Weimarer Beiträge, *18*, 1972, 4, s. 104—109.

TITZMANN, M.: Strukturale Textanalyse. Theorie und Praxis der Interpretation. München, Wilhelm Fink Verlag 1977, s. 17, 65—67, 85.

VINOGRADOV, V. V.: O jazyke chudožestvennoj literatury. Moskva, Gossudarstvennoje izdateľstvo chudožestvennoj literatury 1959, s. 227.

WITTGENSTEIN, L.: Tractatus logico-philosophicus. 12. Frankfurt, Athenäum Verlag 1968, s. 89.

Vlado Uhlár

O JAZYKU V ROMÁNE BENJAMÍNA TINÁKA **ŽITAVA**

Román B. Tináka *Žitava* (1984) preniká do povedomia literárnej a čitateľskej verejnosti spolu s románmi L. Balleka a I. Habaja, lebo ide o diela umelecky zobrazujúce slovenské Dolniaky.

Román Žitava však v protiklade k románu L. Balleka (Pomocník, Agáty) nezobrazuje prostredie malého mesta na južných hraniciach ani roľnícke prostredie z pridunajských nížin Žitného ostrova od Komárna (ako je to v poviedkach a románe Kolonisti I. Habaja), lež írečité a staré poľnohospodárske prostredie južného Tekova poniže Vrábeľ a v blízkosti Šurian (už okres Nové Zámky).

Tinákov román Žitava je rozprávanie o rázovitej slovenskej dedine, časovo situované do prvého desaťročia buržoáznej republiky (konkrétne do rokov 1926—1928) s istými dozvukmi udalostí z prvej svetovej vojny, Maďarskej republiky rád a generálneho robotníckeho štrajku v decembri 1921 (komunisti z Vrábeľ).

To všetko však boli iba ohlasy, lebo dedina Žitava-Vieska žila svojím vlastným rytmom, takmer celkom izolovaná od svetového diania, vzrušovaná okrem drobných rodinných radostí a starostí hlavne vrcholiacimi nápormi roboty od jari do zimy na poli a vo viniciach a z vonkajších pohybov predovšetkým životnou otázkou roľníckej dediny tej doby: uspokojiť hlad po pôde s cieľom odstrániť biedu drobných roľníkov, dedinskej chudoby a bírešov pozemkovou reformou a dôkladnou parceláciou Határyho tisícchektárového veľkostatku.

V závere románu sa dvíha prízrak iredentizmu, keď úsilím lorda Rothermereho o revíziu trianonskej mierovej zmluvy s porazeným Maďarskom bola ohrozená celistvosť republiky a sloboda Slovenska. Proti tomu sa spontánne postavila aj celá Žitava na mohutnej manifestácii. Tam richtár Vševlad Hopan vyhlasoval: „Národ sme síce čo do počtu neveľký, ale poviem: láska k svojeti sa počtom hláv nemeria. A tým, čo sa proti nám sprisahali, aj za vás volám . . .“ „Nedáme sa im!“ vhupli mu do reči, „Za vlasť aj do zbrane!“, „Šak sme tu doma!“ To bola odpoveď aj na Határyho zámery a veľkopanské nádeje: „A naša panská reč ovládne felvidék.“ Slovensko sa dôrazne vzoprelo.

Román Žitava je bohato zaľudnený. Poskytuje široký a plastický obraz dedinskej sociéty tých čias, ktoré sú pre súčasníkov už minulou spoločenskou epochou. V románe ožila dedina v bohatej tvárnosti ľudových a pracovných záujmov a osudov. Román je generačne i spoločensky náročne diferencovaný.

V popredí románu je široký kolektív dedinského poľnohospodára s jeho starou domácou kultúrou, vytváranou odvekým putom s obrábaním rolí, ale i vinohradov. Je tu však aj učiteľ, kňaz, českí žandári, mlynár, ba aj cigán. V protiklade k nim stojí cudzí svet kaštieľa s rodinou Határyho, jeho častých hostí zo statkárskej triedy z okolia. Táto spoločnosť je svojím pôvodom, kultúrou a triednymi záujmami nepriateľská domácemu slovenskému dedinskému ľudu a jeho republike.

I samotná dedina sa spoločensky výrazne odlišuje. Popri majerníkoch-bírešoch je na Határyho veľkostatku početná dedinská chudoba, troškári s jednou kravičkou na Domovine, strední roľníci zo starej dediny (dedinčiari), ale všetci sa usilujú rozsiahlou parceláciou veľkostatku zlepšiť svoje materiálne postavenie a zabezpečiť i deťom lepší kus chleba obrábaním vlastnej pôdy, veď „len tá roľa štedro daruje, na ktorej sám gazda panuje" (s. 228).

Bytostný vzťah k zemi a práci na nej je sumou myšlienok a náhľadov týchto ľudí.

Žitavčania, sužovaní zlovestnými chýrmi si hovoria:

„Na zem sa môžeš spoľahnúť. Nikdy nesklame. Skypríš ju, zaseješ do nej zrno, ona ťa požehná klasom. A keď sa ukonaný životom zhrbíš až po korienky zbožia, zem ti ľahučko zastrie oči, rany zahojí soľou, čo si do nej vycedil." (s. 292) — (Zvony) každý osve a všetky svorne hlaholili aj o úrode, aj o pokoji, aj o lepšom a radostnejšom živote. (s. 141)

V tomto románe nie je nič statické, je v ňom stály ruch, premena, pohyb. Postavy aj napriek svojim povahovým danostiam a vyznávaným zásadám neraz konajú aj odlišne, lebo človek je predsa nie tvor úplne dokonalý, ani Žitavčan nie je bez slabostí a chýb a ich dôsledkom sú poklesky, zapríčinené neraz životnými okolnosťami, ale aj osobnými záujmami.

V popredí ľudských osudov románu je vzrušujúci príbeh lásky Apolky (Polušky), dcéry dobrého gazdu Izidora Gajdoša, a paholka Beňuša Brázdu. Aby Apolka unikla nanucovanému manželstvu s Ferdišom Bujdákom, synom bohatého roľníka, krčmára i obchodníka, uchýli sa s Brázdom k jeho starému otcovi Eliášovi Sojkovi, lebo v bírešskej izbe u Brázdov bolo málo miesta pre ďalšie štyri deti Vendelína Brázdu a Cilky od Sojkov. Beňušova prchkosť uvádza do kolízií oddanú Poluškinu lásku, prispeje k tomu i smrť jej dieťaťa. Hľadanie roboty v šurianskom cukrovare a až v gemerských horách dostatočne zvýrazňuje i rodinné ťažkosti mladých manželov.

Tieto epicky najpríťažlivejšie časti hlavnej dejovej línie uvoľňujú, ale súčasne pútavo i plasticky zvýrazňujú udalosti, ako sú skromná svadba, radostná predvianočná zakáľačka, príprava a priebeh sviatočnej Štedrej večere a Vianoce s bohatým zvykoslovím. Účinný je obraz jarných prác

a symbolika Veľkej noci, potom žatvy a mlatby a nadovšetko oberačky vo vinohrade so spracovaním hrozna na víno, ako aj voľby horského hájnika, richtára atď.

Román Žitava sa zjavne zaraďuje do súčasnej slovenskej literatúry s dedinskou tematikou. Zrejmé je v ňom aj autorovo poznanie obdobnej svetovej románovej literatúry. Literárnemu typu autora nie je taký blízky mnohostranne inštrumentovaný román L. Balleka, tým menej pokojná a široká epika I. Habaja; v Žitave oveľa zjavnejšie pociťujeme originálnosť, sviežosť a expresívnosť jazykového a štylistického umenia M. Urbana, do istej miery aj obdobné vlastnosti Hečkovho Červeného vína i svojskú zemitosť a húževnatosť postáv a zobrazovanie sedliackeho prostredia Reymontových Sedliakov, ako aj nesmiernu tvárnosť a originalitu postáv a príbehov nedostižného románu M. Šolochova Tichý Don.

Prúd rieky Žitavy sa postupne napája z mnohých tokov a stružiek spod Vtáčnika, Tríbeča a Pohronského Inovca. Ich chuť, vôňa i farba sa prelínajú v jej zväčša jednotnom, tichom vlnení. Práve tak aj Tinákov román sa nesie na vlastných vlnách jeho talentu, jeho životných a umeleckých skúseností, zážitkov i čisto osobných ľudských náhľadov, v podstate jeho veľmi optimistickej životnej filozofie, ktorá nepozná vypätú dramatickosť tragických osudov, spory vyúsťujú predsa len do istej zmierlivosti. Azda je to dôsledok nielen úspešnej životnej aktivity, ale aj harmonickejšieho ponímania života, z ktorého plynie aj autorov zmysel pre humorné situácie a veselosť.

Zrastenosť so zemou a staré domáce pracovné i názorové tradície sa primerane odrážajú i v jazykových prejavoch postáv tohto bohato diferencovaného spoločenského prostredia. Autor románu spodobuje svoje Požitavie a svoj ľud v celej jeho tvárnosti, v intímnom vzťahu a poznaní aj s jeho sviežou a bohatou ľudovou rečou. Je bytostne spojený so svojím Požitavím, opätovne obnovuje s ním spojenie prostredníctvom priateľov, rodiny a vrúcne milovanej, nadanej, vnútorne bohatej matky. Preto i autorova reč a o to viac reč jeho postáv vyviera z rýdzich koreňov rázovitej, jazykovo v podstate stredoslovenskej dediny s bohatou poľnohospodárskou a vinohradníckou lexikou, sám ju ešte obohacujúc hojnými príslovami, porekadlami, úsloviami, povrávkami. Zámerne načiera aj do folklóru, neváhajúc priliehavo využívať aj nárečovú ľudovú pieseň a povrávky detí.

Jazyk svojho románu autor zo štylisticko-umeleckých, ale i dokumentárnych cieľov, ako aj na výstižnejšiu charakteristiku prostredia a postáv oživuje i nárečovými prvkami z oblasti lexiky, zavše i morfológie a výnimočne v dialógoch i v hláskoslovnej rovine, najmä v prehovoroch ľudí z neďalekých dedín s nápadne odlišným nárečím. Charakteristické zvraty v nárečovej podobe kladie do úst najmä príslušníkov starej generácie. Slová a for-

my *čilek, odčilku, šetek, todek* sú v tomto nárečí, v podstate stredoslovenskom, výsledkom dávneho vplyvu kultúrnej západnej slovenčiny. Pravidelne sa tu používa uvádzacia častica *šak* vo význame „však, veď". Charakteristická je nárečová častica súhlasu, prisviedčania *aj*.

— Tuším som ti ani nepovedal, že ťa ľúbim.
— A ľúbiš ma?
— Aj! A ty?
— Aj! Aj! — šepkala a vášnivo ho bozkávala. (s. 20)

Pochopiteľné je používanie názvov domácich reálií. V reči postáv sa viaceré z nich uplatňujú v nárečovej podobe, kým v autorskej reči sa bežnejšie uplatňujú v spisovnej podobe. Stačí porovnať napr. názov *chyžka* (z levickej oblasti) oproti domácemu *hajloch* (inde, napr. v Pukanci, *ľoch*):

Zbadal odchýlené okované dvere Bujdákovej chyžky.
„Ktosi je v *hajlochu*", uvažoval.
Vošiel. Ferdiš ťahal tekvičkou zo suda víno. (s. 125)

Staré domáce slovo *tekvička* sa novšie nahrádza slovom *koštúr*. Namiesto domáceho nárečového výrazu *štek* sa častejšie používa slovo *týka*.

Z korienkov klčov (!), obnažených kopáčmi, vonia viničná miazga. Zovšadiaľ sa ozýva cvengot motýk, buchot sekier na *týky*, čo chlapi zatĺkajú k pníkom. (s. 187) — Náš Paľko, paholček môj, už by mi bol pomáhal znášať *šteky*. (s. 187)

Sústavne a zámerne sa používa domáci výraz *opletanica* (demižón). Z bohatstva vinohradníckej terminológie treba na zvýraznenie uviesť text o oberačke (s. 284):

... na chodníku pred chyžkami, kde chlapi umývajú tunky, putne, hrotky a buganky. Kde-tu bolo počuť ťahavý vrzgot sochora na vretene preša, čľapot vody, duté údery; podaktorí vinohradníci vodou zalievali v kadečkách mäkké kláty na čingier, tvrdé natĺkali do tuniek — na terkelicu.
... V predsienke chyžky... Hostiteľ berie dvojholbový hlinený krčah s penivým hnedastým mokom (burčiak z novej úrody), položí ho na baran preša a s hosťom si sadajú na dubové stolce.

Takýto postup opisu sa uplatňuje aj vo vlastnej poľnohospodárskej oblasti; napr. spisovné slovo *moruša* má v nárečí ekvivalent *jahoda:*

Ako Eliáš spomínal, Samko sa liepal po strome a nechtiac striasal plody; zrelé *moruše* sa rozcapili starkému po hlave...
— Koľiku dostaneš od toľkých *jahôd*, — pridala sa babka. (s. 213)
— Eliáš na oceľovej babke v klátiku kosu kuje špicom klepáča. (s. 213)

Autor striedavo používa slovo *šechtár* popri staršom *hrotok*, obdobne *kŕžik* (nie *oselník*), bežne *pántok* (sekera), *hrant* (inde *válov*), pozná však iba *slíže* (rezance), ženy šúľajú cesto na *opekance*, ale deti vravia: „A *pupáčky* budú s makom?". Raz autor píše o *prienohách* na pluhu, inokedy sa mu z Liptova do textu dostanú *kľače*, používa sloveso *podorať* (strniská), nie *podmietať*, preto má aj výraz *podorávka*. Má *lichvu*, ktorá za povodní trhá *ohlávkami*, sliepky vyletujú na najvyššie *pánty* (s. 7). Z prvého pôdoja otelenej kravy je *mlezivo* a z neho sa uvarí *syrenie* (s. 237). Na ošítky sa dá *valadienka* (plachtička, servítka) a na ňu chlieb, kým *posúchy* pobrhlia cesnakom. Orechy sa obíjajú *štiapom* (dlhou lieskovou haluzou, drúčikom). Ženy *cápu* konopné rukávce, plachty a *valadienky*, rozlieha sa *capot* piestov a výskot detí (s. 8). V bielych rukávcoch a spodníkoch ... plávajú, *hrúžlia sa* (inokedy už *hrúžia sa*) (s. 10). Vždy je však *topoľ*, nie nárečové *lipa*.

Pochopiteľne, v takomto príspevku nie je možné uvádzať všetko to jazykové bohatstvo, ktoré prináša Tinákova Žitava v epickom umeleckom zobrazovaní požitavskej dediny a práce jej ľudu. A predsa nemožno obísť niektoré významnejšie opisy, v ktorých sa jazykový materiál veľmi adekvátne využíva s úspešným umeleckým poslaním:

Apolka každé ráno priniesla z panskej maštale za kanvičku mlieka. Vyliala ho do hlineného krčaha a nechala sadnúť. Celé dni pomáhala babke tkať. Cirokovou kefou zmáčanou v šlichte pobrhlila osnovu. Roztrhnutú niť navliekla do očka niteľnice. Zaťahlom nakrútila plátno na spodný návoj. Keď babka ustala, sama si sadla za krosná. Rytmicky stúpala na podnože, až obrtačky vŕzgali. Člnok prehadzovala cez podziv a útok pribíjala brdom. (s. 113)

Večer lyžicou pozberala z mliečnika smotanu, zaliala ju do zbonky, mútila topárkou.

Maslo, žltulinké ako vyliahnuté húsa, uťapkala v dlaniach na hrudu. Hustý cmar s vločkami masla vyliala zo zbonky do hrnca a tešila sa, ako si muž, vylačnený od namáhavej roboty pántokom, pochutí. (s. 114)

Naozaj nejde o nijakú ilustráciu, ale o umelecké využitie jazyka aj v kapitole, keď sa u Eliáša Sojku chystajú stavať prístavok izby z komory pre Beňuša a Apolku (s. 56 n.) — *Múr budete vykladať, či natĺkať? — spýtal sa učiteľ Bakan Eliáša.* A súbežne autor umne v rozhovore a obraze vysvetlí pracovné postupy, ich rozdiel, ako aj množstvo rozličného použitého materiálu (plevy, hlina, voda sa nosia vo vedrách na nášikoch) a nástrojov. Iba takto sa väčšina čitateľov dozvedá, že pred Veľkou nocou sa „kalovali hlinené podlahy izbíc a posýpali striebristým pieskom z rieky" (s. 118) a vonkajšia stena sa obrovnávala červenou farbou, ani čo by sa do farby primiešala vlastná krv (s. 118).

Farbistým opisom zakáľačky autor vyvoláva nielen jasný obraz, ale až chuť varením i tej žobráckej kaše, jaterničiek (tu vždy *hurky*) a klobások.

V našej spisbe sa azda tak jasne a výrazne ešte nezachytil opis predveľkonočného pôstneho jedla kelkýša.

Apolke sa míňal kelkýš. Ošitku vystlala valadienkou, nasypala do nej raži. Každý deň ju polievala vodou. Keď vyklíči a klíčky očervenejú, v mažiari ich utlčie na kašičku. Roztrepe ju vo vode, zátrep naleje do hlinenej panvice a upečie v peci. Pôst potrvá do veľkonočnej soboty. Ešte dva týždne... Beda, keby pôstne jedlo, taká lahoda, voňavá a sladká, chýbalo na stole... Slzy jej padali na horúcu hnedú kôru kelkyša, keď kládla panvicu na šporák. (s. 116—117).

Nárečia niektorých dedín na okolí Žitavy sú príznakové aj samým Žitavčanom svojou odlišnosťou, napr. tvrdé nárečie Šurian v reči pomocníčky lekára: *Icte šrégem cez námestí. Apatéka je za kostelem. — Vy néste méstny?* (s. 75) — „Čírnočania" zo susedstva (teraz obec Černík) sú veľmi nápadní svojím topoľčianskym nárečím, preto ich výrazne prezývajú; porov. reč varovčíka dyniek (melónov): *Skór by bíla slipka čírno vajco zňísla, akoby zeman obdaroval selláčku* (s. 279). — Peter Chabzdiak je z horného Požitavia, kde namiesto koncového *-m* majú *-n;* autor mu do úst kladie takúto vetu: *Pánon statkáron odzváňajú. Sán ostane s išpánon, ale v prázdnon majeri* (s. 28).

Statkári u Határyho hovoria po maďarsky, čo autor naznačuje iba osloveniami, príp. jednotlivými slovami, ktorých zmysel je zjavný zo súvislostí. Aj Išpán Rónay patrí k tejto triede a aký tvrdý je k majerníkom, taký podlízačne úctivý k statkárom („Iveľmi, nagyságos úr, iveľmi!" s. 33). Cigán Dežo vyslovuje aspirované spoluhlásky, napr.: *Sivko ťa švachol chvosthom? Oj, devla... Phijavice, len phijavice, vyťahujú zlú krv* (s. 178). Takéto ozvláštnenie jazykových prejavov vhodne plní požadovanú funkciu a oživuje štýl diela.

Autor neraz využíva jazykové prostriedky, aby nastrojil konfliktovú situáciu a vyvolal humor; napr. volanie na voly sa využíva aj obrazne; podobne aj iné výrazy:

— Statkár ma furt proboval dostať na „spoločnú reč", a „dohodnime sa, pán predseda..." Keď on sem k sebe. ja hore ho od seba!

Hopan bol pyšný na predsedu — Krišpíndolina... a ja čilek hovorím: Sasa sem k sebe rodáci! (s. 228) — Aby ju porantalo, vravela som jej, predajte mi, totka Lucia, ritipusu. — Koštujen a vidíš ju (Bujdáčku), nalialla mi petrolínu.

Bernátka privoňala k fľaši a povedala:

— Sváčko Peter vás veru nepochvália... V špirituse naozaj cítiť petrolín. (s. 276)

Vhodne sa využíva aj metonymia na eliptickom základe:

... Cilka nadojila za šechtár ...
— U nás, Cilkanéni, dojíme každý krava za kanva.
— Nehovor! A to už ako? Tu v Žitave veru dojíme za cecky. Pozri: cŕk, cŕk, — vysmieva ho Cilka. (s. 111)

Vytváranie humorných a zavše satirických situácií, neraz vyznievajúcich do dramatických stretnutí, je prednosťou štylistických a kompozičných postupov autora Žitavy. Takto vyznievajú stretnutia Vita Krupu s cigánom Dežom, scéna s vydráždeným kopajúcim koňom, scéna volieb vinohradníckych funkcionárov v Hapanovej chyžke a zbitie Potockého po zhasnutí sviečky, čarovanie starej Ľudmilky Sojkovej za odhalenie, kto zariekol Domina Potockého, ale takisto priam vynikajúca scéna v kostole pred Vzkriesením v iskrivom rozhovore medzi kostolníkom a dekanom o lotroch na kríži a lotroch v dedine.

Skrytú iróniu so satirickým zameraním rozohráva autor vo veľkej scéne stretnutia predsedu parcelačnej komisie Izidora Gajdoša v kaštieli u Határyho. Vnútorným monológom s využívaním nevlastnej priamej reči a polopriamej reči dynamizuje napätie a subjektivizuje epiku do paradoxného príbehu. A keď sa zdá, že sa Izidor dá zviesť, podplatiť, razom sa zvráti situácia, zvíťazí sedliacka česť:

Vstal, žvacheľ peňazí hodil na stôl a pri ráznom odchode prenikavou iróniou rozbil veľkopanské spôsoby a nádeje Határyho: — A tieto tu sa vám ešte veľmi zídu, pre milostivú pani veľkomožnú! (s. 232)

Takýmto spôsobom sa dotvárajú aj charakteristiky postáv, neraz v protiklade s ich bežným zmýšľaním a správaním. Autor neváha zavše nadnesene opísať svojich hrdinov, napr. bíreša Vendelína:

Je silák, no keď sa usmeje, akoby lupienky padali z rokvitnutého konára, keď ho čosi zožiera, stojí ako mocný brest — víchor ním nepohne (s. 29)

Expresivita a lyrizmus patria k podstatným štýlotvorným prostriedkom autora Žitavy v hojných prirovnaniach. V nich zámerne obrazmi z dedinskej prírody a sedliackeho prostredia dotvára atmosféru svojho výrazného dedinského románu:

Cedil slová ... a neuvedomil si, že krvavejú ako stupaj v hniezde plnom jarabičích holíčat. (s. 195) — (Krčah otela alebo deleváru) má v sebe taľko sily ako pár koní, ktoré bez oddychu vytiahnu voz s hnojom na Golgotu (s. 155) — ... dievčence privčas prsnaté sa rozdúvajú ako cesto na sporáku. Rýchlo starnú. Také ako Apolka zakaždým, keď zľahnú, opeknievajú. (s. 78) — Také, čo si lásku

privčas pojedia, celý život do prázdneho hrnca nazízajú. (s. 11) — Sedliačka, keď raz chlapovi privolí, drží sa ho ako kliešť. (s. 17) — ... komencia sa scvrkáva ako vemeno zjalovenej kravy. (s. 30) — Határyho opúšťala trpezlivosť, ale reč priadol hladkú ako lasičia srsť. (s. 19) — Határy vyletel z kresla, ani čo by ho bolo pichlo šidlo do zadku. Fúzy sa mu zježili ako potkanovi srsť, keď ho pricviknú čeľuste pasce. (s. 222)

Obrazné videnie a lyrizmus autora prenikajú najmä vo vzrušujúcich opisoch prírody rodného kraja a napr. aj v obraze národnej zástavy, napr.:

Slnce sa napichlo na vrcholce javorov černockého hája a jeho plamene si líhajú za obzor. (s. 173) — Fujavica stíchla. Vietor ani zdivený zver vysilený dlhým brechotom a skučaním zaliezol do výmoľov a jamín akoby z úcty k tichej, radostnej noci. (s. 109) — Žrď (zástavy) ide z rúk do rúk. Podstrážmajster Bílek povieva zástavou, akoby chcel z oblohy odohnať chmáry zacláňajúce slnko. (s. 264) — Pri obecnom dome už Beňuš dvíha na čele sprievodu žrď s československou zástavou akoby vystrihnutou z modrej oblohy, voňajúcou materinským mliekom, blčiacou ohňom dravej krvi Žitavčanov. (s. 294)

Autor primerane používa široké prirovnanie obrazu z prírody na zvýraznenie ľudských príbehov, napr. v obraze vyostreného triedneho konfliktu majerníkov proti statkárovi vyúsťujúcom v násilné vzopretie:

Pred stavidlom mlyna sa voda (Žitavy) hromadí, rieka špliecha hrebenaté vlny, s hnevom udiera do brehov a hrbí sa ani rozzúrený bujak, prichystaný zvaliť ohradu (v majeri). Len čo mlynár zdvihne stavidlo náhonu, Žitava s čľapotom rozkrúti koleso a valí sa cez výpust; na širine ako zdivená dvíha vo víre múľ zo dna a v sivastej pene ho na vlnách strháva do prúdu. Po dlhé roky sputnávaný život bírešov v Határyho majeri sa rozvíril, podmýva ustálené brehy, brázdi si nové koryto. (s. 223)

V románe z dedinského prostredia sa celkom zákonite dostávajú do popredia starci i mladší, ktorí svoje životné skúsenosti a zdedenú ľudovú múdrosť využívajú na priliehavé charakterizovanie ľudí a ich činov. Autor sám však obdobne rozvážne zavše využíva účinnú silu porekadiel a príslovní a zavše ich vhodne aktualizuje a rozvíja:

Na okovnáku (sude vína) sa starec najkratšou cestou do pekla odgúľa. (s. 164) — Mal by si svokra pozdraviť. Cez bránu radosti i smútku prechádzaj v pokoji. (s. 186) — Len mrcha človek pripustí, aby nad jeho hnevom slnko zapadlo. (s. 186) — Súceho gazdu po svitaní aj otep vyšteklí z postele. (s. 186) — Aj obecný richtár by mal vedieť, že pravda s krivdou chodí. (s. 229)

V románe zo života dediny nemôžu vystať ľudové pranostiky, napr.

Po chumelici o Kataríne Žitavčania úfali, že Barbora bude ťahať sane do dvora. — Zima bez ľadu, kaša bez medu. (s. 78)

Rázovitosť ľudového prostredia autor vystihuje primeraným používaním slôh ľudových piesní alebo ich veršov (žatva, svadba, láska), ale aj priliehavých detských rečňovaniek, porov.:

Bocian letí...
Heš, heš, heš! Na kňazovu rež!
Tam je klasov ako vlasov,
tam sa nažereš. (s. 282)

Pravidelnú kompozíciu románu podľa dejovej následnosti s bohatou invenciou pri výstavbe príbehov nijako nenarúšajú občasné retrospektívne časti i obdobné epizódy, napr. tá o včasnorenesančnom obraze indiánskej Madony, vraj dovezenej niekdajším zemepánom z Južnej Ameriky. Román Žitava prináša oživenie súčasnej slovenskej prózy z poľnohospodárskej oblasti južného Slovenska a v podstate je aj oslavou jej rázovitého pracujúceho ľudu. Má značnú spoločenskú závažnosť. Je sviežim a príťažlivým obrazom tamojšej prírody, kraja úrodných polí, vinohradov na vŕškoch, širokých lúk zalievaných (do regulácie rieky v najnovších časoch) na jar a na jeseň vyliatou Žitavou, tu a tam so struhami-priehlbňami naplnenými jej vodou, azda sýtenými aj spodnou vodou, s bohatým rastlinstvom a kŕdľami vtáctva, najmä charakteristickým dolniackym bocianom, voľne plachtiacim v povetrí ponad domy a štíhle topole a zasa dôstojne si vykračujúcim pri hľadaní potravy. Román upútava rušnou fabulou, ako aj bohatou rečou výrazne využívajúcou ľudovú lexiku a bohatú frazeológiu. Istej časti sociéty miest, najmä jej mladšej časti, bude takýto obraz dolniackej dediny s prvkami jej lexiky už vzdialený, ale ľudia našich dedín a mnohí tí, ktorí vyrástli na vidieku, v románe spoznajú príťažlivý umelecký obraz bohatého a napriek ťažkostiam i radostného života dediny v nedávnej minulosti.

Miloslava Sokolová

VYMEDZENIE FUNKČNO-SÉMANTICKEJ KATEGÓRIE GENUS VERBI V SPISOVNEJ SLOVENČINE

1. Lingvisti, ktorí skúmajú jazykový jav nerovnako zastúpený v dvoch alebo viacerých jazykoch (Buzássyová, 1977; Lötzsch — Fiedler — Kostov, 1976), často pracujú so širším termínom než termín gramatická kategória, a to s pojmom funkčno-sémantická kategória, ktorú A. V. Bondarko (1971) definoval ako systém rôznorodých prostriedkov schopných spolupôsobiť pri spĺňaní istých sémantických funkcií. Termín genus verbi sa stále častejšie nahrádza širším pojmom, napr. hierarchizácia výpovede (Daneš — Hlavsa, 1978), diatéza (Charkovskij, 1974; Horecký, 1978; Grepl — Karlík, 1983), čiastočne aj deagentnosť (Grepl, 1973). Pri výskume slovenských ekvivalentov nemeckých pasívnych konštrukcií sme sa rozhodli použiť termín funkčno-sémantická kategória genus verbi, ktorý chápeme ako rodovosť (zalogovosť, porov. Bondarko, 1976). V centre funkčno-sémantickej kategórie genus verbi je gramatická kategória slovesného rodu. Obsah, inventár a funkcie príznakových prostriedkov funkčno-sémantickej kategórie genus verbi (transformátov) sme okrem relácií slovenských komunikatívnych ekvivalentov a nemeckých pasívnych konštrukcií vymedzovali na základe vzájomných vzťahov všetkých získaných slovenských ekvivalentov a na základe ich sémantickej analýzy (Sokolová, 1984).

2. Obsahom funkčno-sémantickej kategórie genus verbi sú vzťahy medzi sémantickými komponentmi (participantmi) a ich gramatickými funkciami (aktantmi). Základnými participantmi sú agens a paciens a sekundárnymi participantmi posesor (recipient, benefaktor, favorit), kauzátor (iniciátor), nositeľ spontánneho deja, nositeľ modálnych príznakov, nositeľ rezultatívnosti a kvalifikátor. Za relevantné gramatické funkcie (morfologické a syntaktické) pokladáme pozície S_{nom}, S_{akuz}, $S_{inštr}$, S_{dat}, *u* S_{gen}, *od* S_{gen} a adv. modi. V definíciách základných participantov u viacerých autorov (Panevová, 1980; Zimek, 1980; Štícha, 1981; Daneš — Hlavsa, 1981; Ružičková, 1982; Mrázek — Žaža, 1983) sú väčšie či menšie rozdiely, ktoré súvisia s odlišnými zornými uhlami lingvistov. Z aspektu funkčno-sémantickej kategórie genus verbi budeme za agensa vo východiskovej konštrukcii pokladať každý ľavointenčný participant v pozícii S_{nom} (pri zápornom a partitívnom genitíve výnimočne aj S_{gen}), ktorý má vlastnosť „schopný a kompetentný realizovať daný dej" a ktorý pri transformácii pomocou participializácie, reflexivizácie (resp. derivácie) uvoľní pozíciu S_{nom} (S_{gen}). Do úvahy

berieme aj agensa pri sekundárnej agentizácii nástroja, prostriedku *(Automat vyrába hotové výrobky)*, kauzátora *(Zrána ma prebudila bolesť)*, mediátora *(Voda naplnila studňu po okraj)*, iniciátora *(Nero podpálil Rím)*, ak sú pre komunikáciu relevantnejšie než pôvodný agens. Okrem toho za agensa pokladáme aj iniciátora *(Pastier ženie ovce)*, donora *(dať)*, akceptora *(prijať)*, procesora *(bežať)*, expedienta *(povedať)*, nositeľa príznaku *(žiť)*, ak vyhovujú uvedeným podmienkam. Väčšina týchto participantov má príznak životnosť/osoba, označovaný ako HUM. Pri absencii agensa na povrchovej rovine sa dá charakterizovať len všeobecnými vlastnosťami (schopnosť a kompetentnosť realizovať dej, resp. HUM) a jeho špecifické vlastnosti zostávajú pre účastníkov komunikácie neznáme, redundantné, irelevantné alebo zámerne utajené (Mrázek, 1976). Nulová realizácia agensa znamená jeho nešpecifikovanosť. Nešpecifikovanosť agensa možno vyjadriť aj pri netransformovanom slovesnom tvare (modifikáte), vtedy sa navyše môže vyjadriť jeho anonymizácia *(Hlásili predpoveď počasia)* alebo generalizácia *(Ako budeme pracovať, tak budeme žiť)*, ale vždy s príznakom „humánnosť". Vo východiskovej konštrukcii s netransformovaným slovesným tvarom sa špecifikovaný agens vyjadruje v gramaticky najsilnejšej pozícii (S_{nom}), v ktorej sa jazykovo plne realizujú všetky jeho vlastnosti. V pozícii polointenčného inštrumentálu ($S_{inštr}$) (Miko, 1962) alebo v pozícii *u* S_{gen} sa stále určitým spôsobom modifikuje, potláča jeho „činiteľstvo". Najčastejšie sa „inštrumentalizuje" kontaminovaný agens a inštrument alebo agentizovaný inštrument, ktorý pri automatizácii, resp. mechanizácii procesu preberá funkciu agensa *(Traktor orie pole)*. O tom, že nejde o pravého agensa, svedčí aj možnosť vyjadriť ho pri reflexívnom tvare a infinitíve *(Pole sa orie traktorom, Orať pole traktorom)*.

Vyjadrenie špecifikovaného agensa v pasívnych konštrukciách je v slovenčine sekundárne. Potvrdzuje to fakt, že druhá možnosť vyjadriť ho v pozícii *od* S_{gen} sa takmer nepoužíva. Pri vyjadrení agensa v pozícii *u* S_{gen} predpokladáme kontamináciu agensa a prostredia *(U Kováčovcov sa pečú koláče)*. Vyjadrenie agensa v pasívnej konštrukcii je obmedzené systémom spisovnej slovenčiny. Agens a inštrument majú na vyjadrenie homonymnú formu $S_{inštr}$, ktorá primárne slúži na vyjadrenie nástroja, prostriedku. Agensa môžeme vyjadriť inštrumentálom zriedkavo, keď jeho význam nedovoľuje zamieňať ho s nástrojom, často vtedy, keď je vyjadrený propriom, činiteľským substantívom, substantívom zastupujúcim osoby alebo zámenným substantívom *človek*. V slovenčine sa v pasívnej konštrukcii vylučuje vedľa seba vyjadrenie agensa a nástroja *(*Polia sú obrábané družstevníkmi traktormi)* .V reflexívnych dispozičných konštrukciách sa agens prehodnocuje na nositeľa dispozície a v slovenčine sa dá špecifikovať v pozícii S_{dat} *(Štvrtka sa jej bežala lepšie)*.

Za paciensa pokladáme každý participant, ktorý má vlastnosť „schopný byť zasiahnutý daným dejom", „neschopný a nekompetentný vykonať daný dej" a ktorý sa dá transformovať z pozície S_{akuz} do pozície S_{nom}. 89,1 % paciensov z nášho výskumu nemalo príznak HUM (Sokolová, 1984). Životný paciens býva pri slovesách, ktoré vyjadrujú, že agens opatrí paciensa nejakou zručnosťou, poznatkom, informáciou (Daneš — Hlavsa, 1981), napr. *učiť, trénovať, oprávniť, informovať, sklamať.* Okrem toho životným paciensom môže byť substancia odkázaná na pomoc agensa *(dieťa, dojča, pacient, ranený* pri slovesách *kŕmiť, umývať, očkovať, vyšetriť, uložiť, dopraviť, obsluhovať)* a substancia vyjadrujúca podriadenosť agensovi *(vojak, podriadený, odsúdený, väzeň* pri slovesách *odveliť, prichytiť, preradiť, vyznamenať, pochváliť, odsúdiť, zastreliť).* Paciens je zväčša objektom komunikácie, paciens môže byť však aj percipientom *(uistiť, žiadať, prosiť, volať, oznámiť, udať, vyhlásiť, vyzývať, upozorniť, odsúdiť, vylúčiť),* vtedy možno utvoriť a použiť aj imperatív daného slovesa, napr. *Buďte uistený, že som tým zarmútený* (Miná č). Slovesá s paciensom ako percipientom komunikácie môžu potenciálne tvoriť druhú osobu aj pri reflexívnom pasívnom tvare. Ak sa paciens transformuje do syntakticky najsilnejšej pozície S_{nom}, určitým spôsobom sa stále zdôrazňuje. V reflexívnych konštrukciách sa dej môže od agensa celkom osamostatniť a paciens sa stáva nositeľom spontánne prebiehajúceho deja *(Košík sa prevrátil).* V dispozičných konštrukciách závisia dobré, resp. zlé podmienky na realizáciu deja aj od vlastnosti paciensa. Ten je potom stále konkretizovaný zámenným determinátorom *(Táto látka sa dobre perie)* a je nositeľom dispozičného deja. V rezultatívnych konštrukciách sa paciens prehodnocuje na nositeľa rezultatívnosti *(Obchod je zatvorený).*

V ostatnom čase sa upúšťa od vetnočlenského hodnotenia pozície participantov (Daneš — Hlavsa, 1981). Dôsledná vetnočlenská analýza prináša aj nejednoznačné riešiteľské problémy, napr. hodnotenie polointenčného pádu $S_{inštr}$ = agens pri pasívnej konštrukcii. V pozícii S_{nom} (syntaktický subjekt) je najčastejšie agens, z pozície S_{akuz} (syntaktický priamy objekt) sa do nej môže transformovať paciens, z pozície $S_{inštr}$ sa môže transformovať inštrument, mediátor alebo kauzátor a z pozície S_{dat} posesor *(Má to zariadené).* Agens sa transformuje z pozície S_{nom} do pozície $S_{inštr,}$ *od* $S_{gen,}$ *u* S_{gen} a S_{dat}; zhodne s R. Mrázkom (Mrázek — Žáža, 1983) nazývame agensa v týchto pozíciách subjektovým komplementom. Sémantická analýza jazykového materiálu ukázala, že zmena pôvodnej gramatickej pozície modifikuje niektoré vlastnosti participantov. Sloveso je v pasívnych konštrukciách vždy predikátom; reflexívne a opisné pasívum je jednoduchým slovesným predikátom, rezultatívne konštrukcie (posesívne aj neposesívne) hodnotíme ako zložený slovesný prísudok a konštrukcie typu *byť* + *ad-*

jektivizované príčastie, byť + deverbatívne adjektívum so sufixom *-teľný*, resp. *byť + verbálne substantívum* ako menný prísudok. Aktívne a pasívne konštrukcie sa odlišujú nielen sémantickou a gramatickou vetnou perspektívou (Kačala, 1976), ale aj syntaktickou štruktúrou. Myslíme si však, že pre ich klasifikáciu sú rozdiely v syntaktickej štruktúre (jednočlenné a dvojčlenné vety) menej dôležité, preto sme do funkčno-sémantickej kategórie genus verbi zaradili aj deagentné nepasívne konštrukcie (Semjanová 1981; 1983).

3. Variabilnosť vetnej štruktúry s tým istým slovesom je možná preto, lebo „informácia, ktorú obsahuje veta, sa rovná informácii, ktorú obsahuje lexikografická interpretácia slovesa" (Chrakovskij, 1974, s. 5). V spisovnej slovenčine existujú medzi základnými participantmi a aktantmi toho istého slovesa tieto vzťahy: agens (Ag) = S_{nom} (agentnosť), Ag ≠ S_{nom} (deagentizácia), paciens (Pt) = S_{akuz} (pacientnosť), Pt ≠ S_{akuz} (depacientizácia), Pt = S_{nom} (pasivizácia), Ag = $S_{inštr}$ („inštrumentalizácia"), Ag = u S_{gen} („lokalizácia").

Vzťah Ag = S_{nom} je vo východiskovej konštrukcii pri tranzitívnych činnostných slovesách, pri intranzitívnych činnostných slovesách prvého a druhého intenčného typu (intenčné typy uvádzame podľa Morfológie slovenského jazyka, 1966) a pri slovesách tretieho intenčného typu. O prítomnosti vzťahu Ag = S_{nom} pri pohybových slovesách svedčí aj to, že z niektorých slovies vznikajú tranzitívne slovesá (Kočiš, 1980). O agentnosť nejde pri slovesách štvrtého intenčného typu, pri ktorých je v pozícii S_{nom} nositeľ stavu alebo vlastnosti, ani pri tzv. pseudotranzitívnych slovesách *(Bolí ma hlava)*. Z aspektu gramatickej kategórie genus verbi je východiskovou konštrukciou konštrukcia s agensom v pozícii S_{nom} a paciensom v pozícii S_{akuz}, z aspektu funkčno-sémantickej kategórie genus verbi berieme do úvahy aj slovesá bez explicitne vyjadreného paciensa v pozícii S_{akuz}. Za špecifický typ (variant) vzťahu Ag = S_{nom} pokladáme sekundárnu agentizáciu nástroja, prostriedku, mediátora, resp. príčiny. Za modifikát východiskovej konštrukcie pokladáme konštrukcie s netransformovaným slovesným tvarom, ale nešpecifikovaným agensom. Ide o konštrukcie s tzv. všeobecnou 3. os. pl., 1. os. pl. alebo modálnym predikatívom, ktoré podľa nášho názoru tvoria prechod medzi agentnými a deagentnými konštrukciami, lebo sa pri nich netransformuje slovesný tvar a nemení sa pozícia paciensa pri tranzitívnych slovesách.

Deagentizácia je odsunutie základného participanta z pozície S_{nom} pomocou participializácie, reflexivizácie alebo derivácie. Pri participializácii sa môže deagentizácia spájať s jeho vyjadrením v pozícii $S_{inštr}$ alebo S_{gen}, pri reflexivizácii s jeho vyjadrením v pozícii S_{dat} (špecifikovanosť agensa). Častejšie sú však deagentné konštrukcie s nešpecifikovaným agensom,

ktorý sa po odsunutí z pozície S_{nom} na povrchovej rovine nevyjadrí. Nešpecifikovanosť agensa v deagentných konštrukciách je neutrálna z hľadiska jeho anonymizácie alebo generalizácie, preto môžu tieto konštrukcie za určitých podmienok korešpondovať s konštrukciami vyjadrujúcimi neurčitosť aj všeobecnosť agensa. Pri deagentizácii sa uvoľní pozícia S_{nom} a môže sa obsadiť paciensom; ak sa neobsadí, vzniknú deagentné nepasívne konštrukcie. Za špecifický prípad deagentizácie pokladáme reflexívne dispozičné konštrukcie, v ktorých sa agens prehodnotí na nositeľa dispozície, určitým spôsobom sa modifikuje jeho základná vlastnosť „schopnosť a kompetentnosť realizovať dej". Možnosť realizovať dej okrem pôvodného agensa ovplyvňujú kvality paciensa, resp. prostredia *(Dobre sa tu hral skat).*

Vzťah Pt = S_{akuz} je vo východiskovej konštrukcii činnostných tranzitívnych slovies, ale aj slovies druhého intenčného typu, ak sa druhá zasiahnutá substancia vyjadrí v akuzatíve *(zaskliť okno),* alebo ak sa zasiahnutá substancia vyjadrí explicitne *(tancovať tanec)* a pri niektorých slovesách pohybu *(bežať stovku).* Do úvahy neberieme pravointenčný participant pri intranzitívnych slovesách *(dotknúť sa),* pri tranzitívnych reflexívnych slovesách *(domnievať sa),* pri pseudotranzitívnych slovesách *(želieť)* a pri piatom intenčnom type *(oziaba ma).* Za sekundárnu pacientizáciu pokladáme vyjadrenie paciensa v pozícii S_{akuz} pri posesívnych rezultatívnych konštrukciách *(Izbu mám upratanú).* Agentné konštrukcie s nešpecifikovaným paciensom hodnotíme ako prechodné konštrukcie medzi pacientnými a depacientnými konštrukciami. V českej teórii vetných vzorcov sa rozlišujú štyri typy nešpecifikovaného paciensa (Daneš — Hlavsa, 1981): intranzitívne použitie tranzitívneho slovesa *(Chlapec píše),* nešpecifikovanosť uzuálneho paciensa *(Matka varí),* kvalifikačný typ *(Chlapec už číta)* a dispozičný typ *(Ten robot výborne mixuje).* Tak ako agensa aj paciensa môžeme nešpecifikovať nevyjadrením na povrchovej rovine len vtedy, keď je všeobecne známy alebo dešifrovateľný z kontextu.

Depacientizácia je odsunutie paciensa z pozície S_{akuz} pomocou participializácie, reflexivizácie alebo derivácie. Spravidla je sprevádzaná pasivizáciou, typy *U nás sa varí pre 60 osôb* však hodnotíme ako deagentné, depacientné, nepasívne konštrukcie s nešpecifikovaným paciensom. Podobne hodnotíme dispozičné konštrukcie *(Pri sviečke sa mu zle čítalo).* Pre účastníkov komunikácie sú známe všeobecné sémantické vlastnosti nešpecifikovaného paciensa (niečo, čo sa dá variť; niečo, čo sa dá čítať); tým sa uvedené konštrukcie odlišujú napr. od formálne zhodných konštrukcií typu *Ide sa do kina.*

Pasivizácia je transformovanie paciensa do uvoľnenej pozície S_{nom} pomocou participializácie, reflexivizácie, resp. derivácie. Pri pasivizácii je prítomná deagentizácia a depacientizácia, ale neplatí to naopak, deagenti-

záciu alebo depacientizáciu nemusí vždy sprevádzať pasivizácia. Pre túto asymetriu sa nám zdá užitočné rozlišovať aj aktívny slovesný tvar a neaktívny slovesný tvar, ktorý môže byť pasívny aj nepasívny. Za špecifické prípady pasivizácie pokladáme konštrukcie, pri ktorých sa paciens transformuje do pozície S_{nom} a zároveň sa prehodnotí na nositeľa dispozičného deja *(Tovar sa ťažko predával)*, na nositeľa potenciálnosti *(aplikovateľný systém)*, na nositeľa spontánneho deja *(Okno sa zatvorilo)* alebo na nositeľa vlastnosti, resp. výsledného stavu *(Bol urazený, Kniha zostala neprečítaná)*. V permisívno-pasívnych konštrukciách sa paciens stotožní s kauzátorom *(Nedal sa mu chytiť)*.

Pri deagentizácii pomocou participializácie možno vyjadriť špecifikovaného agensa v pozícii S_{instr}, ktorá sa hodnotí ako príslovkové určenie pôvodcu deja (Kačala, 1978), ako polointenčný pád (Miko, 1962) alebo subjektový komplement (Mrázek — Žaža, 1983). Túto transformáciu pracovne nazývame inštrumentalizáciou a transformáciu do pozície u S_{gen} lokalizáciou agensa, pretože sa v nich vlastnosti agensa často modifikujú a daný participant má podvojnú úlohu agensa a inštrumentu, resp. agensa a lokácie. Ešte viac sa pôvodný agens modifikuje v pozícii S_{dat} *(Dobre sa mi tu pracuje)*.

Do pozície S_{nom} sa v spisovnej slovenčine môže transformovať aj posesor, ktorého možno ďalej členiť na recipienta, benefaktora a favorita (Jäger, 1978). Ide o posesívne deagentné a sekundárne pacientné konštrukcie so sponou *mať* a *n-/t*-ovým príčastím. Takúto transformáciu nazývame posesivizáciou; transformované posesívne konštrukcie odlišujeme od východiskových konštrukcií, v ktorých je posesor v pozícii S_{nom} *(požičať)*. Ak sa agens stotožňuje s posesorom, posesívne rezultatívne konštrukcie *(Mám to premyslené)* vyjadrujú predovšetkým perfektovosť, výsledok deja, ktorý sa realizoval pred časom prehovoru, ale s dôsledkami pre čas prehovoru. Ak sa nestotožňujú *(Má to sľúbené)*, posesívne konštrukcie popri rezultatívnosti prisudzujú dej posesorovi.

Kauzativizáciou rozumieme vzťah kauzátor/iniciátor = S_{nom}, ktorý sa dá vyjadriť syntakticky *(Dal ju zatvoriť)* alebo lexikálne *(Posadil ju na stoličku)*. Vo faktitívnych konštrukciách kauzátor spôsobí realizáciu deja, v permitívnych konštrukciách pripustí, aby sa dej realizoval (Neďalkov, 1971). Z aspektu funkčno-sémantickej kategórie genus verbi si všímame najmä permisívno-pasívne konštrukcie *(Dať sa fliaskať nejakým naničhodníkom)* a faktitívno-pasívne konštrukcie *(Dávali sa tam aj masírovať)*, v ktorých sa kauzátor stotožní s paciensom.

4. Pri tomto vymedzení obsahu funkčno-sémantickej kategórie genus verbi sme zámerne zdôrazňovali vzťahy medzi participantmi a aktantmi, ktoré sa pomocou transformácie prostredníctvom participializácie, refle-

ktivizácie alebo derivácie dajú meniť, pred aktívnosťou alebo pasívnosťou slovesného tvaru. Na základe takto chápaných kategoriálnych príznakov možno jednotne charakterizovať všetky jazykové prostriedky, ktoré v slovenčine plnia tie isté sémantické funkcie. K ich primárnym funkciám, ktoré odlišujeme od sekundárnych a špecifických funkcií (Sokolová, 1984), patrí hierarchizovanie sémantickej štruktúry vety, rozšírenie štylizačnej variabilnosti, nešpecifikovanosť participantov, objektivizácia výpovede odsunutím logického subjektu, zvýraznenie logického objektu v syntakticky najsilnejšej pozícii S_{nom}, odstránenie možnej syntaktickej ambiguity nominatívu a akuzatívu a zriedkavo aj tematizácia paciensa, resp. rematizácia agensa.

Literatúra

BONDARKO, A. V.: Teorija morfologičeskich kategorij. Leningrad, Nauka 1976, s. 14–25, 41–129, 223–245.

BONDARKO, A. V.: Grammatičeskaja kategorija i kontekst. Leningrad, Nauka 1971. 114 s.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Pojem gramatickej kategórie v koncepcii slovensko-maďarskej kontrastívnej gramatiky. Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 134–148.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z.: Hierarchizace sémantické struktury věty. In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha, Academia 1978, s. 67–77.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Studie a práce lingvistické. 16. Praha, Academia 1981. 270 s.

GREPL, M.: Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistu ve Varšavě. Praha, Academia 1973, s. 141–149.

GREPL, M. – KARLÍK, P.: Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1983. 102 s.

HORECKÝ, J.: Na okraj trpného rodu v slovenčine a v maďarčine. In: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978, s. 133–144.

CHRAKOVSKIJ, V. S.: Passivnyje konstrukcii. In: Tipologija passivnych konstrukcij. Leningrad, Nauka 1974, s. 5–45.

JÄGER, G.: Konstruktionen mit possesiven Verbalformen in der tschechischen Schriftsprache und ihre Entsprechungen im Deutschen. In: Linguistische Arbeitsberichte. 20. Lipsko, VEB Kongress-und Werbedruck Oberlungwitz 1978, s. 19–37.

KAČALA, J.: Gramatická a sémantická perspektíva vety. Jazykovedný časopis, *27*, 1976, s. 9–18.

KAČALA, J.: Konštrukcie s inštrumentálom pôvodcu deja. Jazykovedný časopis, *29*, 1978, s. 33–47.

KOČIŠ, F.: Slovesá *ísť, bežať, plávať, letieť* ako prechodné slovesá. Slovenská reč, *45*, 1980, s. 13–20.

LÖTZSCH, R. – FIEDLER, W. – KOSTOV, K.: Die Kategorie des Genus verbi in ihrem Verhältnis zu einigen verwandten morphologischen Kategorien. In: Studia Grammatika. 13. Berlín, Akademie Verlag 1976, s. 63–95.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

MRÁZEK, R.: Problematika tzv. hierarchizace propozice. Slovo a slovesnost, *37*, 1976, s. 86–96.

MRÁZEK, R. – ŽAŽA, S.: Pojem subjektu vzhledem k typologii slovanské věty. In: Československá slavistika 1983. Praha, Academia 1983, s. 49–61.

NEĎALKOV, V. P.: Kauzativnyje konstrukcii v nemeckom jazyke. Analitičeskij kauzativ. Leningrad, Nauka 1971. 178 s.
PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce ve stavbě české věty. Studie a práce lingvistické. 13. Praha, Academia 1980. 222 s.
RUŽIČKOVÁ, E.: Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine. Bratislava, Veda 1982. 244 s.
SEMJANOVÁ, M.: Das Genus verbi im Slowakischen unter dem Aspekt der konfrontativen Untersuchung von Passivkonstruktionen im Deutschen und Slowakischen. Zeitschrift für Slawistik, *26*, 1981, s. 72—76.
SEMJANOVÁ, M.: Ku kategórii slovesného rodu v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedný zborník. 6. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, s. 179—191.
SOKOLOVÁ, M.: O funkčno-sémantickej kategórii genus verbi v spisovnej slovenčine. [Kandidátska dizertácia.] Prešov 1984. 190 s. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.
ŠTÍCHA, F.: K syntakticko-sémantické konkurenci aktivních, participiálních a reflexivních konstrukcí. Slovo a slovesnost, *42*, 1981, s. 183—192.
ZIMEK, R.: Sémantická výstavba věty. Praha, Academia 1980. 173 s.

Na sedemdesiatku člena korešpondenta SAV Jozefa Ružičku

12. januára 1986 završil siedme decénium svojho života prof. dr. J. Ružička, DrSc., člen korešpondent SAV, bývalý riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV (1966—1981), jeden z vedúcich slovenských jazykovedcov v predchádzajúcich troch desaťročiach. Jeho nezvyčajnú vedeckú aktivitu, organizátorskú činnosť a životný elán začala v posledných rokoch obmedzovať neľútostná choroba a donútila ho predčasne odísť zo zápasov o ďalší rozvoj slovenského jazyka, osobitne spisovnej slovenčiny, ktorej zveľadeniu venoval všetky svoje sily — i zdravie. Vieme však, že i zo svojho súkromia živo sleduje naše domáce i zahraničné jazykovedné dianie. Hoci svoj ústav už nemôže pravidelne navštevovať, zato už viac ráz neľutoval namáhavú cestu na vedecké konferencie, ktoré on v minulosti vedel organizovať na vysokej vedeckej úrovni a s príťažlivým spoločenským šarmom.

Pohľad na bibliografiu J. Ružičku za posledných desať rokov zreteľne prezrádza, že rozpätie jeho vedeckej práce sa nezmenilo, no zákonite stratilo na intenzite najmä v oblasti, ktorá mu bola jeho životnou postaťou — v gramatickej stavbe súčasnej spisovnej slovenčiny, predovšetkým v syntaxi. Základný ráz však majú jeho štúdie venované problematike zvratných slovies a zvratných slovesných foriem a niektorým otázkam sémantiky slovies. Vo výskume skladby spisovnej slovenčiny sa dlhšie zaoberal tzv. trojčlennou vetnou konštrukciou so slovesami existencie, ďalej vetnými konštrukciami *bolo počuť niečo, bolo ti mlčať* a eliptickými vetnými konštrukciami. Jeho precízny výklad týchto konštrukcií, ako aj závery pre prax umožnili nám preniknúť do štruktúry a sémantiky vetných konštrukcií, ktoré boli doteraz málo poddajné bežnej syntaktickej analýze. Ich objasnenie v podaní J. Ružičku bude mať veľký význam aj pre konfrontačné štúdium syntaxe slovenčiny a pre vyučovaciu prax. J. Ružička sa v syntaxi ešte vrátil k recipročnej syntagme, aby naznačil, že táto syntagma je v jazyku živá a že jeho doterajší syntaktický výklad tejto syntagmy — hoci je ešte stále sporný, resp. diskutabilný — má v syntaktickej teórii svoje miesto.

Na druhom mieste podľa dôležitosti stoja v jeho bibliografii štúdie o súčasnej spisovnej slovenčine z aspektu jej fungovania v súčasnej socialistickej spoločnosti a jej vzťahu k ostatným slovanským jazykom, najmä češtine, resp. štúdie o gramatickom systéme slovenčiny v kontexte systémov iných jazykov. J. Ružička sa nanovo vyrovnáva s pojmom spisovný jazyk najmä pod vplyvom novej komunikatívnej situácie u nás, ako aj v súvislosti so stratifikačnou teóriou národného jazyka predloženou v prácach J. Horeckého. Najväčší pohyb a najväčšie zmeny vidí J. Ružička v súčasnej spisovnej slovnej zásobe a v syntaxi. Ruka v ruke s úvahami o súčasnom spisovnom jazyku idú aj jeho úvahy o štýlovom rozvrstvení spisovného jazyka, osobitne o publicistickom a odbornom štýle. V úzkom súvise so štúdiami o spisovnom jazyku sú aj jeho úvahy o súčasnej slovnej zásobe vrátane cudzích slov a o niektorých problémoch odbornej terminológie.

Zo všeobecnojazykovedných a metodologických otázok sa J. Ružička zaoberal najmä hodnotením slovenského jazykovedného štrukturalizmu a svoje slovo povedal aj o štúdiu a výskume sémantickej stránky slovenského jazyka. Vari bude užitočné aspoň nakrátko tu uviesť niekoľko jeho myšlienok. Hovorí, že výskum sémantiky nadobudol vo svetovej lingvistike nevšedný rozmach (porov. jeho konštatovanie v Jazykovedných štúdiách XVI, 1981, že sémantika bola ústrednou témou XII. medzinárodného lingvistického kongresu vo Viedni v roku 1977), kým v našich pomeroch práve pre isté všeobecné teoretické a metodologické nedostatky táto oblasť výskumu nemá ešte pevné zázemie. Najviac pozornosti sa doteraz venovalo sémantike vety z aspektu intencie slovesného deja a lexikálnej sémantike, kde výsledky výskumu sú podľa J. Ružičku pomerne dobré.

Osobitne treba spomenúť exkurz J. Ružičku do prekladania poézie nemeckého romantika J. Ch. F. Schillera do slovenčiny a maďarčiny (najmä básne Das Lied von der Glocke), ako aj to, že ako popredný lingvista viaceré svoje štúdie uverejnil aj v zahraničí, najmä v NDR, a to na základe úzkej spolupráce príslušných akademických jazykovedných inštitúcií.

Prof. Ružička nezanedbával ani v poslednom decéniu svojej vedeckej práce vedecko-popularizačnú publikačnú činnosť. Máme tu na mysli najmä jeho príspevky do jazykových rubrík v Nedeľnej Pravde, v Práci, vo Večerníku, ako aj v rozhlasovej jazykovej poradni. Osobitný aplikačný charakter majú jeho články v časopise Kultúra slova. Jeho príspevky sa vždy vyznačovali aktuálnym obsahom, lebo pohotovo reagovali na konkrétne situácie v jazykovom úze a účinne formovali jazykové povedomie súčasných používateľov spisovnej slovenčiny. V tejto súvislosti sa treba zmieniť ešte o jednom dôležitom aspekte jeho vedecko-popularizačnej práce. J. Ružička popri náročnej a vysoko teoretickej výskumnej práci si pokladal za svoju profesionálnu povinnosť čo najrýchlejšie a najúčinnejšie prenášať výsledky základného výskumu slovenského jazyka do praxe, do vedomia našej kultúrnej verejnosti. Túto črtu jeho vedeckej práce spomíname aj preto, aby sme poukázali na málo potešiteľný jav, že prevažná časť mladej generácie jazykovedcov túto stránku jazykovednej práce zatiaľ nezaraďuje v plnom rozsahu do svojich pracovných plánov a chýba jej dostatok osobnej ambície dvíhať jazykovú kultúru. Je to nielen škoda, ale aj chyba, lebo tento druh aplikatívnej činnosti bude vždy potrebný. Príklad J. Ružičku by nemal ostať bez nasledovania.

Napokon je tu ešte jeden úsek práce J. Ružičku — recenzná činnosť. Priložená bibliografia zreteľne ukazuje, že J. Ružička sústavne, so záujmom a cez prizmu svojich bohatých skúseností a vedeckých poznatkov sledoval publikácie domácich i zahraničných autorov a primerane ich hodnotil. Najmä jeho recezie domácej jazykovednej produkcie prezrádzajú hlbokú zainteresovanosť nielen o obsah publikácie, ale aj o jej celkový kontext v súčasnej slovenskej jazykovede.

Keď uzatvárame našu úvahu nad posledným desaťročím vedeckej práce prof. J. Ružičku, jubilujúceho sedemdesiatnika, nadchádza nás istá bezradnosť pri hľadaní priliehavých slov na záver. A tak aspoň toľko, vážený a milý náš jubilant: Vaše dielo sa pracovne zavŕšilo, ale ostáva medzi nami živé, priťahujúce, inšpirujúce a zaväzujúce, na ktorom možno a treba stavať. A ostávate medzi nami aj Vy sám hoci s nalomeným zdravím, preto všetky naše dobré žičenia pri Vašom vzácnom životnom jubileu nech vyznievajú ako vďaka za vykonanú robotu

a ako nástojčivá nádej, že ešte nadlho ostanete v živej blízkosti ďalšieho základného výskumu slovenského jazyka.

F. Kočiš

Súpis prác prof. Jozefa Ružičku za roky 1976–1984

Táto bibliografia nadväzuje na Súpis prác prof. Jozefa Ružičku za roky 1965–1975 od L. Dvonča (In: Jazykovedné štúdie. 12. Ružičkov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 13–27).

1976

Reflexive Verben und reflexive Verbalformen. — In: Satzstruktur und Genus verbi. (Studia Grammatica. 13.) Red. R. Lötzsch — R. Ružička. Berlin, Akademie-Verlag 1976, s. 131—135.

Súčasná spisovná slovenčina a jej vzťah k iným jazykom. — In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 409—420.

Krátka charakteristika súčasnej spisovnej slovenčiny. — In: Kapitoly o slovenčine. Red. J. Kačala. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 5—12.

Výskum slovnej zásoby na Slovensku. — Slavica Slovaca, *11*, 1976, s. 5—11, rus. res. s. 11.

Zo syntaxe matematických textov. — Slovenská reč, *41*, 1976, s. 18—22.

Hlavné otázky jazykovej kultúry. — In: Kapitoly o slovenčine. Red. J. Kačala. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 21—27.

O význame publicistického štýlu. — Kultúra slova, *10*, 1976, s. 3—5.

Úvod. — In: Aktuálne problémy lingvistickej terminológie. Red. I. Masár. Bratislava, Veda 1976, s. 5—8.

Pekná a dobrá učebnica. [B. Finďo — I. Finďová, Vnútorné choroby, Martin 1975.] — Kultúra slova, *10*, 1976, s. 29 (poznámky k jazykovej stránke publikácie).

M. Bierwisch, Psychologische Aspekte der Sprache, 1975. — Jazykovedný časopis, *27*, 1976, s. 189 (ref.).

Hollológ. — Kultúra slova, *10*, 1976, s. 318–319. — Tamže: Slávikova reč (s. 360).

Kontaktová fráza *Dovoľte mi, aby...* — Kultúra slova, *10*, 1976, s. 335–354.

Význam spolupráce čitateľov a jazykovedcov. — Nedeľná Pravda, *9*, 1976, č. 12, s. 6.

Z novej slovnej zásoby. — Práca, 5. 6. 1976, s. 3. — Tamže: Miesto medzinárodných slov (18. 10., s. 3).

Povery treba vypudiť z hláv. Zhovárame sa s jubilujúcim jazykovedcom prof. dr. Jozefom Ružičkom, DrSc. (Zhovárala sa N. Hradiská.) Večerník, *21*, 1976, č. 6 (9. jan.), str. 7 (pri šesťdesiatke J. Ružičku).

1977

O pôvode slovenčiny. — In: Jazykovedné štúdie. 14. O pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny. Zborník materiálov z vedeckej konferencie. (Smolenice 9.—11. decembra 1974.) Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 9—12.

Zo sémantickej problematiky slovies. — In: Studia Academica Slovaca. 6. Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1977, s. 479—489.

Hlavné črty slovenského jazykovedného štrukturalizmu. — Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 58—62, rus. res. s. 62.

Prívet. — In: Jazykovedné štúdie. 14. O pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny. Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 7—8 (úvodný prejav na konferencii).

Záverečné slovo J. Ružičku. — In: Jazykovedné štúdie. 14. O pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny. Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 232—233.

Október a my. — Nové slovo, *19*, 1977, č. 48, str. 14 (odpoveď na otázku redakcie).

Slovo na cestu. — Smena na nedeľu, *12*, 1977, č. 18, s. 7.

Nedobrý preklad dobrej knihy. [J. Kondracki, Všeobecná náuka o Zemi. Všeobecná fyzická geografia. Prel. Ľ. Mičian, Bratislava 1976.] — Kultúra slova, 11, 1977, s. 183—184 (posudok jazykovej stránky prekladu).

Praktický poľovník. [M. Kulich, Praktický poľovník. Bratislava, Príroda 1976.] — Kultúra slova, *11*, 1977, s. 125—126 (posudok jazykovej stránky publikácie).

L. Kiss, Szláv tükorszók és tükorjelentések a magyarban, 1976. 231 s. — Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 91—92 (rec.).

Vynikajúci zborník statí o Jankovi Kráľovi. [Janko Kráľ. Red. S. Šmatlák, Bratislava 1978.] — Kultúra slova, *11*, 1977, s. 358—359 (ref.).

Vzácna kniha o slovenčine. [R. Krajčovič, Svedectvo dejín o slovenčine. Martin, 1977.] — Kultúra slova, *11*, 1977, s. 316 (ref.).

Letnina. — Kultúra slova, *11*, 1977, s. 83.

Životnostná skúška. — Kultúra slova, *11*, 1977, s. 189. — Tamže: *Úmorie* (s. 191—192).

Medzinárodné slová. — Nedeľná Pravda, *10*, 1977, č. 2, s. 6.

Tvorivé schopnosti slovenčiny. — Práca, 31. 1. 1977, s. 3. — Tamže: Domáce a medzinárodné termíny (21. 3., s. 3). — *Robiť šoféra* (6. 6., s. 5). — Zrozumiteľnosť textu (24. 10., s. 3).

Májkova ulica, ale *Májekova chata.* — Večerník, 11. 3. 1977, s. 3. — Tamže: *Kosťový — masťový — úsťový* (1. 4., s. 3). — Ako skloňujeme vlastné mená? (13. 5., s. 3). — Krásavica na Dunaji (17. 5., s. 3). — Ohraničené možnosti (29. 7., s. 3). — Neradíme iba podčiarkovať (9. 9., s. 5). — Viac ako sľubný (7. 10., s. 3). — Výskumný ústav papieru? (18. 11., s. 3).

Desať rokov. — Večerník, 8. 4. 1977, s. 3. (k 10. výročiu vychádzania rubriky Slovenčina na každý deň v denníku Večerník).

1978

Charakternyje čerty sinchronnogo sostojanija jazyka. — In: Jazykoznanije v Čechoslovakii. Sbornik statej. 1956—1974. Red. A. G. Širokova. Moskva, Progress 1978, s. 7—17.

Z dejín slovakistiky (Martin Hattala). — In: Studia Academica Slovaca. 7. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1978, s. 471—483.

Význam Slovenskej akadémie vied pre rozvoj slovenskej jazykovedy. — Slovenská reč, *43*, 1978, s. 321—326.

D. Weiss, Syntax und Semantik polnischer Partizipialkonstruktionen. Bern 1977. — Slavica Slovaca, *13*, 1978, s. 300 (ref.).

A. Lamprecht — D. Šlosar — J. Bauer, Historický vývoj češtiny. Praha 1977. — In: Jazykovedný časopis, *29*, 1978, s. 97—100 (ref.).

O slovenčine pre Neslovákov. [J. Stanislav, Slowakische Grammatik. Bratislava 1977.] — Kultúra slova, *12*, 1978, s. 215 (ref.).

Zámenný podmet. — Kultúra slova, *12*, 1978, s. 121.

Spisovný jazyk a jeho kultúra. — Nedeľná Pravda, *11*, 1978, č. 16, s. 6.

Mesto Zvolen. — Práca, 10. 4. 1978, s. 3. — Tamže: Gramatická zhoda (30. 7., s. 3). — Chlapci, čo hrali futbal (14. 8., s. 3).

Živá reč. — Večerník, 17. 2. 1978, s. 3. — Tamže: Do pozornosti záhradkárom (14. 4., s. 3). — Veteraniáda (8. 9., s. 3).
XII. medzinárodný lingvistický kongres. — Jazykovedný časopis, *29*, 1978, s. 79—89 (správa o kongrese konanom v dňoch 29. 8. — 2. 9. 1977 vo Viedni; spoluautor).
Slovo o slovenčine. — Život, *26*, 1978, č. 2, s. 6—7 (rozhovor L. Zubera s J. Ružičkom pri príležitosti 120. výročia úmrtia L. Štúra).
Na päťdesiatku Františka Kočiša. — Slovenská reč, *43*, 1978, s. 234—235.

1979

Kritické zhodnotenie slovenského jazykovedného štrukturalizmu. — In: K marxistické metodologii v jazykovědě. (Sborník referátů a diskusních příspěvků z celostátní konference uspořádané vědeckými kolegií ČSAV a SAV 7.—9. 9. 1977 v Olomouci.) Red. Š. Peciar — J. Popela. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Kabinet cizích jazyků ČSAV 1979, s. 222—230.
Gramatický systém slovenčiny v kontexte cudzích systémov. — In: Studia Academica Slovaca. 8. Prednášky XV. leetného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1979, s. 377—378.
K popularizácii ortoepie. — Kultúra slova, *13*, 1979, s. 232—235.
Nad knihou Miloša Gosiorovského Z histórie česko-slovenských vzťahov. — Kultúra slova, *13*, 1979, s. 76—79.

O potrebe novej teórie spisovného jazyka. — In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1979, s. 7—9.
Z problematiky jazykovej kultúry. — In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1979, s. 140—143.
Záverečné slovo J. Ružičku. — In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1979, s. 218—219.
J. Horecký, Základy jazykovedy, Bratislava 1978. — Slovenská reč, *44*, 1979, s. 247—250 (rec.).
J. Petr, Slavistické záujmy K. Marxe a B. Engelse, Praha 1976. — Slavica Slovaca, *14*, 1979, s. 309—310 (rec.).
Nacionaľnoje vozroždenije i formirovanije slavianskich literaturnych jazykov. Red. S. B. Bernštejn. Moskva 1978 — Slavica Slovaca, *14*, 1979, s. 87—88 (ref.).
Warjancja normy we współczesnych słowiańskich językach literackich, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1977. — Slavica Slovaca, *14*, 1979, s. 86—87 (rec.).
B. Franolić, Les mots d'emprunt Français en Croate, Paris 1976. — Slavica Slovaca, *14*, 1979, s. 85—86 (rec.).
Slovník slovenskej výslovnosti. (Á. Kráľ, Príručný slovník slovenskej výslovnosti, Bratislava 1979.] — Práca, 23. 4. 1979, s. 3 (ref.).
Trénovanosť a trénovateľnosť. — Kultúra slova, *13*, 1979, s. 189—190.
Žiarivý príklad. — Nedeľná Pravda, *12*, 1979, č. 4, s. 6. — Tamže: Internacionalizácia súčasnej slovenčiny (č. 43, s. 7).
Niekoľko poznámok k výslovnosti. — Práca, 12. 2. 1979, s. 3. — Tamže: Slovenské podstatné mená (9. 7., s. 3). — *Dievčatá a dievčence* (5. 11., s. 3).
Aj o športe treba presne. — Večerník, 2. 2. 1979, s. 3. — Tamže: *Trénovanosť* a *trénovateľnosť* (2. 3., s. 3). — Chyby vo vtipe (30. 3., s. 3). — *Karate* a *penále* (6. 7., s. 37). — Proti poverám o jazyku (9. 11., s. 3). — Noviny sú pre čitateľa (14 12., s. 3).
Profesor Ján Horecký šesťdesiatročný. — Jazykovedný časopis, *30*, 1979, s. 176—177.
Gejza Horák šesťdesiatročný. — Slovenská reč, *44*, 1979, s. 113—114.

1980

Dva preklady Schillerovej básne Das Lied von der Glocke. — In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 233—242.
Janko Kráľ a J. Ch. F. Schiller. — In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity

Komenského. Philologica. 30. 1979. Red. J. Mistrík. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 211—215.

Miesto nárečového slovníka v slovakistickom výskume. — In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979. Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17.—19. apríla 1975. Red. L. Bartko et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 7—9.

O význame prekladov Leninových prác do slovenčiny. — Kultúra slova, *14*, 1980, s. 322—324.

Na šesťdesiatku prof. Jána Horeckého. — In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 9—16. — Ďalší autorov príspevok k tomu istému jubileu: Na šesťdesiatku prof. Jána Horeckého. Večerník, 11. 1. 1980, s. 3.

Na záver rokovania. — In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979. Dialektologický zborník. 1. Red. L. Bartko et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 247—248.

[Odpoveď na anketu redakčnej rady časopisu.] — Správy Slovenskej akadémie vied, *16*, 1980, č. 5, s. 42.

Predslov. — In: L. Novák, K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1980, s. 9—13 (spoluautor).

Medzinárodná diskusia o jazykovej kultúre. [Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti, Praha 1979] — Slovenská reč, *45*, 1980, s. 52—56 (rec.).

Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia, Bratislava 1980. — Slovenská reč, *45*, 1980, s. 313—315 (rec.).

Nadbytočná emócia v reči. — Práca, 14. 1. 1980, s. 3. — Tamže: *Pani doktorka* (20. 10., s. 3).

Zvukár a *hlukár*. — Večerník, 6. 6. 1980, s. 3. — Tamže: Nie je dia ako dia (3. 10., s. 3). — Pasívum je potrebné (31. 10., s. 3). — *Bufet* a *menu* (14. 11., s. 3).

1981

Problémy sémantiky po XII. lingvistickom kongrese. — In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 5—9.

Z charakteristiky súčasnej slovenčiny. — Jazykovedný časopis, *32*, 1981, s. 131—136.

Súčasné obdobie vo vývine spisovnej slovenčiny. — Kultúra slova, *15*, 1981, s. 3—14.

Z novej prózy. — Kultúra slova, *15*, 1981, s. 193—198.

Na záver rokovania. — In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 283—284.

Práce z dějín slavistiky 7, Praha 1979. — Slavica Slovaca, *16*, 1981, s. 98 (rec.).

Jazykověda a příprava učitelů jazyků 1—2. Red. M. Kubík — W. Schmidt. Praha 1980. — Slavica Slovaca, *16*, 1981, s. 299—300 (rec.).

Nové slovo *nádych*. — Kultúra slova, *15*, 1981, s. 117—118. — Tamže: Dobré adjektívum *priečny* (s. 185—186).

Dia-kútik, či *diakútik*? — Kultúra slova, *15*, 1981, s. 32. — Tamže: Ustupujú jednočlenné vety? (s. 61, oprava na s. 224).

Vzdelanie je rozhodujúce. — Práca, 5. 1. 1981, s. 4. — Tamže: Expanzia odbornej reči (21. 4., s. 4). — Mužské zložené priezviská (20. 7., s. 4). — Skutočne živá reč (10. 8., s. 4). — Povera o lezúňovi (19. 10., s. 4).

Poznáte nové slovo *nádych*? — Večerník, 20. 2. 1981, s. 3. — Tamže: O pririečnej dedine (3. 4., s. 3). — Nie je klub ako klub (24. 7., s. 3). — Ideme na rekreáciu

(17. 8., s. 3). — Primáš ostane primášom (9. 10., s. 3). — Ako sa pracuje v dielni (20. 11., s. 5).

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1980. — Slovenská reč, *46*, 1981, s. 237—242.

1982

Kritik der Sprachwissenschaft der Gegenwart. (Zu methodologischen Problemen der Erforschung der slowakischen Sprache.) — In: Recueil linguistique de Bratislava. 6. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982, s. 223—228.

Die gegenwartige Etappe in der Entwicklung der slowakischen Literatursprache. — In: Probleme der Literatursprache und der Sprachkultur in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. (Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichten.) Red. W. Bahner et al. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft 1982, s. 17—39.

Recipročná syntagma. — Slovenská reč, *47*, 1982, s. 103—107.

Trojčlenná vetná konštrukcia so slovesami existencie. — Slovenská reč, *47*, 1982, s. 261—268.

Modálna vetná konštrukcia *bolo počuť niečo*. — Kultúra slova, *16*, 1982, s. 193—198.

O vetnej konštrukcii *bolo ti mlčať*. — Kultúra slova. *16*, 1982, s. 159—163.

K teoretickým základom syntaxe. — In: Syntax a jej vyučovanie. Zborník referátov z konferencie. Red. J. Oravec. Nitra, Pedagogická fakulta 1982, s. 21—25.

Schiller — Bahnbrecher der modernen Poesie. — In: Studien zum Tschechischen, Slowakischen und Deutschen aus vergleichender Sicht. Red. G. Jäger — R. Heinisch. Leipzig, Karl-Marx-Universität 1982, s. 150—162.

Maďarské preklady Schillerovej básne Das Lied von der Glocke. — In: Súčasný stav a úkoly československé hungaristiky. Red. F. Hejl — R. Pražák. Brno, Rektorát Univerzity Jana Evangelisty Purkyně 1982 (na titulnej strane), 1985 (na obálke), s. 329—336.

Kritický rozbor Trubeckého náhľadov na slovenčinu. — Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 59—67, rus. res. s. 68.

Eliptické vetné konštrukcie. — Zápisník slovenského jazykovedca. Bulletin Slovenskej jazykovednej spoločnosti, 1, 1982, č. 2, s. 5—7 (tézy prednášky).

Niekoľko myšlienok o vysokoškolskej učebnici jazykovedy. [Š. Ondruš — J. Sabol, Úvod do štúdia jazykov. Bratislava 1981.] — Kultúra slova, *16*, 1982, s. 119—122 (rec.).

Moderná príručka o slovanských jazykoch. [R. G. A. de Bray, Guide to the Slavonic Languages, 3. vyd., 1980.] — Slovenská reč, *47*, 1982, s. 249—250 (rec.).

R. Zimek, Sémantická výstavba věty. Praha 1980. — Slavica Slovaca, *17*, 1982, s. 92—94 (rec.).

Povera o lezúňovi. — Kultúra slova, *16*, 1982, s. 24—25. — Tamže: Primáš ostane primášom (s. 49—50). — O úprave veršov pre deti (s. 242—244).

Ako sa pracuje v novej dielni? — Kultúra slova, *16*, 1982, s. 62. — Tamže: Vedľajšia veta so spojkou *takže* (s. 224). — Tam, kde by ťa nemalo byť (s. 285—286).

Dynamika syntaxe. — Práca, 24. 5. 1982, s. 4. — Tamže: Kde dostať špičku Inhalu? (14. 6, s. 4). — *Slovensky* a *po slovensky* (26. 7., s. 44). — *Pribudlo starostí* (16. 8., s. 4). — Klad a zápor (25. 10., s. 4).

Úprava textov. — Večerník, 29. 1. 1982, s. 3. — Bohatá syntax (26. 2., s. 3). — *Masovka* a *tutovka* (23. 4., s. 3). — *Stromoradie* a *drevoradie* (10. 9., s. 3). — *Slabina* či *trieslo*? (1. 10., s. 3).

1983

Eliptické vetné konštrukcie. — Jazykovedný časopis, *34*, 1983, s. 31—42, rus. res. s. 42.

Eliptické vetné konštrukcie. Ich vznik a fungovanie v spisovnej slovenčine. — Slavica Slovaca, *18*, 1983, s. 25—29, rus. res. s. 29.

Starostlivosť o jazykovú kultúru v Slovenskej akadémii vied. — Kultúra slova, *17*, 1983, s. 193—196.

Súčasný stav a úlohy slovenskej onomastiky. — In: VIII. slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica — Dedinky 2.—6. júna 1980. Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava — Banská Bystrica — Prešov, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV — Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici — Pedagogická fakulta Univerzity Pavla Jozef Šafárika v Prešove 1983, s. 4—6.

Medzi dvoma zjazdmi slavistov. — Slavica Slovaca. *18*, 1983, s. 5—7.

Akademická gramatika hornolužickej spisovnej reči. [H. Faska — S. Michałk, Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Bautzen 1981.] — Slavica Slovaca, *18*, 1983, s. 66—67 (rec.).

1984

Slowakistische Arbeiten N. S. Trubetzkoys. — In: Recueil linguistique de Bratislava. 7. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1984, s. 59—63.

Z problematiky spisovnej slovenčiny. (Poznámky k základným referátom.) — In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. I. Masár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1984, s. 121—124.

Z problematiky dvojjazyčných slovníkov. — In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. I. Masár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1984, s. 263—265.

Redakčná činnosť

Redakčná činnosť v časopisoch a periodických zborníkoch: Jazykovedné štúdie, *14*, 1977; *15*, 1980; *16*, 1981 (vedecký redaktor). — Jazykovedný časopis, *27*, 1976 — *35*, 1984 (člen red. rady). — Kultúra slova, *10*, 1976 — *18*, 1984 (člen red. rady). — Recueil linguistique de Bratislava, 7, 1984 (vedecký redaktor). — Slavica Slovaca, *12*, 1976, č. 3—4 — *18*, 1983 (člen red. rady pre jazykovednú časť, hlavný redaktor), *19*, 1984 (člen red. rady pre jazykovednú časť). — Slovenská reč, *41*, 1976 — *49*, 1984 (člen red. rady).

Redakčná činnosť v publikáciách: F. Buffa, Atlas slovenského jazyka. 3. Tvorenie slov. Časť druhá: Úvod — komentáre — dotazník — indexy, Bratislava 1978; Časť prvá: Mapy. Bratislava 1981 (vedecký redaktor). — Dialektologický zborník I. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17.—19. apríla 1975, Bratislava 1980 (člen red. rady a vedecký redaktor s M. Štecom). — Slovník slovenských nárečí. Ukážkový zväzok. Bratislava 1980 (vedecký redaktor). — A. Habovštiak, Atlas slovenského jazyka. 4. Lexika. Časť prvá: Mapy. Časť druhá: Úvod — komentáre — dotazník — index. Bratislava 1984 (vedecký redaktor).

Zostavil L. Dvonč

Ferdinand Buffa šesťdesiatročný

V januári tohto roku sa dožíva šesťdesiatich rokov doc. PhDr. Ferdinand Buffa, CSc., vedúci vedecký pracovník Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave. Presný dátum jeho narodenia je 22. 1. 1926. Toto životné jubileum nám umožňuje na stránkach Slovenskej reči (F. Buffa je členom redakčnej rady časopisu od r. 1967) zhrnúť najdôležitejšie fakty z jeho doterajšej mnohostrannej výskumnej, pedagogickej i organizačnej činnosti, ktorú ocenilo aj Predsedníctvo SAV, keď r. 1981 udelilo F. Buffovi striebornú plaketu Ľ. Štúra SAV za zásluhy o rozvoj spoločenských vied. Bližšie si všimneme najmä výsledky jeho vedeckej činnosti v poslednom desaťročí.

Základnou oblasťou jazykovedného výskumu F. Buffu je slovenská dialektológia. Už ako vysokoškolák intenzívne pracoval v teréne a získaval údaje pre pripravovaný Atlas slovenského jazyka. V rodnom Šariši získaný materiál aj samostatne spracúval a interpretoval. Je pozoruhodné, že jeho rozsiahlu dialektologickú produkciu venovanú tejto východoslovenskej oblasti začína knižná monografia *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese* (1953), prinášajúca výklady o hláskoslovných, tvaroslovných i slovotvorných javoch dialektu skúmanej lokality. Neskoršie príspevky dopĺňajú či spresňujú problematiku predstavenú v prvej monografii *(Sufixy -čina a -četa s pejoratívnym významom v dlholúckom náreči*, 1962; *Zastarané a zastarávajúce prvky v severošarišskom náreči*, 1966) a svojím širším tematickým i územným záberom vytvárajú predpoklady na väčšiu syntetizujúcu prácu. F. Buffa využil svoje predchádzajúce zistenia, bohatú materiálovú základňu a precíznu znalosť príslušnej literatúry a pripravil monografiu *Šarišské nárečia*. Táto rozsiahla práca, prezentujúca viaceré originálne výklady charakteristických šarišských javov z rozličných jazykových rovín, vychádzala na pokračovanie vo východoslovenských zborníkoch. R. 1972 vyšli prvé dve časti (I. *Úvod, Hláskoslovie;* II. *Tvorenie slov*), neskôr pribudlo *Tvaroslovie* (III; 1973) a záverečná *Charakteristika a rozdelenie šarišských nárečí* (IV; 1974).

Šarišu ostal F. Buffa verný aj v terajšej fáze svojej vedeckej práce, v ktorej sa — v súvislosti s prípravou *Slovníka slovenských nárečí* — vo zvýšenej miere venuje štúdiu problémov nárečovej lexiky. Slovnú zásobu šarišských nárečí dôkladne analyzoval a posúdil v sérii príspevkov s rovnakými teoreticko-metodologickými východiskami, no z rozličných aspektov. O slovnej zásobe šarišských nárečí uvažuje z hľadiska genetického (v zborníku Nové obzory, 1977), chronologického (1978), geografického (1979) i štruktúrneho (1982); jeho výklady i argumentácie sú preukazné a inštruktívne.

F. Buffa má výrazný podiel na príprave a realizácii *Atlasu slovenského jazyka* (ASJ). Jeho I. diel pomáhal vytvárať už ako explorátor; v 60. rokoch ako spoluautor tohto diela spracoval istú časť diferencovaných hláskových javov na mapách a predstavil ich v komentároch. Ako vedúci oddelenia viedol a organizoval získavanie materiálu pre slovotvornú a lexikálnu časť ASJ. Najprv spolu s A. Habovštiakom pripravil *Dotazník pre výskum slovenských nárečí II* (1964), potom inštruoval externých explorátorov pri ich terénnych prácach. Pripravil koncepciu III. dielu ASJ, venovaného diferencovaným nárečovým javom z oblasti tvorenia slov. Využil pritom poznatky, ku ktorým dospel počas svojho viacročného štúdia problémov nárečovej lexikálnej morfematiky, publikované

v parciálnych štúdiách *(O výskume a atlasovom spracovaní slovotvornej stránky slovenských nárečí,* 1971; *O slovotvorných variantoch v slovenských nárečiach,* 1974 a i.).

Atlas slovenského jazyka III (komentárová časť vyšla r. 1978, mapová r. 1981), ktorý F. Bufffa autorsky pripravil, priekopnícky komplexne — a to aj v širších slavistických reláciách — využíva metódy lingvistickej geografie pri skúmaní tvorenia slov. V diele sumované a interpretované poznatky o slovotvorných zvláštnostiach a odlišnostiach slovenských dialektov majú nezpakovateľnú dokumentárnu hodnotu. V súlade s celkovou koncepciou ASJ sa aj v tomto diele kladie dôraz na zhromaždenie, utriedenie a opis získaného materiálu, no autor sa v komentároch nevyhýba ani výkladom slovotvornej štruktúry jednotlivých javov.

Na atlasové ciele získaný a preštudovaný materiál F. Buffa dôkladne analyzuje v rade ďalších príspevkov, v ktorých predstavuje špecifiká slovenskej nárečovej slovotvorby *(O rozličnej motivovanosti nárečových odvodených slov,* 1976; *Odvodené slová a ich viacslovné paralely v slovenských nárečiach,* 1979; *O vzájomných zhodách a rozdieloch slovenských nárečí v oblasti tvorenia slov,* 1980 atď.).

V posledných rokoch jubilant skúma dynamiku vývinu súčasných nárečí, najmä zmeny v slovnej zásobe súvisiace so spoločensko-hospodárskymi zmenami v našej spoločnosti. Sleduje najmä situáciu vo východoslovenských (šarišských) nárečiach; svoje zistenie publikoval v niekoľkých odborných a zároveň spoločensky angažovaných príspevkoch *(Odraz socialistickej prítomnosti v reči príslušníkov šarišských nárečí,* 1976; *O rozsahu a obsahu nárečovej lexiky,* 1979; *O nahrádzaní starších nárečových slov novšími,* 1984). V súčasnosti je profilujúcim členom autorského kolektívu Slovníka slovenských nárečí; ako člen internej redakcie diela prispieva k spresňovaniu jeho koncepcie.

Pedagogická činnosť docenta F. Buffu je spätá s jeho bádateľskou prácou v oblasti polonistiky. Je autorom dvojdielnej gramatiky spisovnej poľštiny (I. — *Hláskoslovie a tvaroslovie,* 1964; II. — *Tvorenie slov, skladba — poľsko-slovenský slovníček gramatických názvov,* 1967). Širšia kultúrna verejnosť pozná aj jeho *Konverzačnú príručku poľštiny so stručnou gramatikou a slovníčkom* (1957), *Učebnicu poľštiny pre samoukov* (1968) i slovníkové diela (r. 1982 vyšlo 2. opravené vydanie *Poľsko-slovenského a slovensko-poľského slovníka).* V jeho bibliografii zaujímajú významné miesto aj slovensko-poľské konfrontačné štúdie.

Spomínané bohaté výskumné výsledky v slovenskej dialektológii dosiahol F. Buffa príkladnou pracovnou disciplínou a systematickosťou. V mene jeho spolupracovníkov a kolegov mu pri jeho šesťdesiatke, ktorá ho zastihla v plnom rozmachu tvorivých síl, želáme dobré zdravie a pevnú vôľu pracovať aj v budúcnosti pri plnení náročných úloh slovenskej dialektológie.

I. Ripka

Súpis prác doc. Ferdinanda Buffu za roky 1976–1984

Táto bibliografia nadväzuje na Súpis prác Ferdinanda Buffu za roky 1950–1975 od L. Dvonča, ktorý vyšiel v Slovenskej reči, *41*, 1975, s. 40–51.

a) Doplnky k bibliografii za roky 1950—1975

1975

O chotárnych menách severného Šariša. — In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 17. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1975, s. 387—415, rus. a nem. res. s. 415.

b) Bibliografia za roky 1976—1984

1976

O vzájomných slovensko-poľských vplyvoch. — In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 33—48.

O rozličnej motivovanosti nárečových odvodených slov. — Slovenská reč, *41*, 1976, s. 212—220.

O slovotvorných variantoch typu *kvet — kvetina* v slovenčine. — Slovenská reč, *41*, 1976, s. 340—348.

Hypokoristické a maznavé formy rodných mien v slovenských nárečiach. — In: Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. *12*, 1973. Zv. 3. Slavistika. Red. M. Blicha — M. Majtán. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 63—68.

Odraz socialistickej prítomnosti v reči príslušníkov šarišských nárečí. — In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 18. Red. J. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 359—369, rus. res. s. 369, nem. res. s. 369—370.

Socializácia vidieka a naše nárečie. — Vlastivedný časopis, *24*, 1975, s. 174–175.
O niektorých názvoch rastlín. — Práca, 12. 7. 1976, s. 3.

1977

O druhoch a príčinách slovotvornej diferenciácie v slovenských nárečiach. — In: Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1977, s. 53—59.

O najnovších zmenách v slovníku slovenských nárečí. — Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 53—57, rus. res. s. 57.

O slovnej zásobe šarišských nárečí z genetického hľadiska. — In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 19. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1977, s. 273—282, rus. a nem. res. s. 283.

Slovotvorné varianty pri názvoch mužských osôb. — Slovenská reč, *42*, 1977, s. 136—144.

O vzťahu medzi spisovným jazykom a nárečím. — Slovenský jazyk a literatúra v škole, *23*, 1976/1977, s. 289—292.

Mení sa aj obsah slov. — Nové slovo, *19*, 1977, č. 5, s. 12.
J. V. Zakrevs'ka: Narysy z dialektnoho slovotvoru v areaľnomu aspekti. 1. vyd. Kyjiv, Vydavnyctvo Naukova dumka 1976. 163 s. — In: Slovenská reč, *42*, 1977, s. 249—252 (recenzia).
Niektoré mená rastlín. — Práca, 4. 4. 1977, s. 3. — Tamže: Mená typu *pagaštan* (27. 6., s. 3).

1978

Atlas slovenského jazyka. 3. Tvorenie slov. Časť druhá: Úvod — komentáre — dotazník — indexy. 1. vyd. Bratislava, Veda 1978. 4°. 246 s.
O rozličných stupňoch nárečovej slovotvornej diferenciácie. — Jazykovedný časopis, *29*, 1978, s. 74—78, rus. res. s. 78.
O slovotvornom bohatstve slovenských nárečí. — Slovenský jazyk a literatúra v škole, *24*, 1977/1978, s. 262—265.
Slovotvorná variantnosť pri názvoch vlastností. — Slovenská reč, *43*, 1978, s. 72—76.
Východoslovenské nárečia. — In: Studia Academica Slovaca. 7. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1978, s. 43—56.
O slovnej zásobe šarišských nárečí z chronologického hľadiska. — In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 20. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 309—317, rus. a nem. res. s. 318.

J. Kresánek a kol., Atlas liečivých rastlín a lesných plodov. 1. vyd. Martin, Osveta 1977. 768 s. — Kultúra slova, *12*, 1978, s. 314—317 (rec.).

1979

O rozsahu a obsahu nárečovej lexiky. — Slovenská reč, *44*, 1979, s. 352—356.
Odvodené slová a ich viacslovné paralely v slovenských nárečiach. — Slovenská reč, *44*, 1979, s. 15—20.
O slovnej zásobe šarišských nárečí z geografického hľadiska. — In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 21. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1979, s. 261—272, rus. res. s. 272, nem. res. s. 272—273.

1980

Slovník slovenských nárečí. Ukážkový zväzok. 1. vyd. Bratislava, Veda 1980. 288 s. (spoluautor).
Derivácia ako prameň obohacovania nárečovej lexiky. — In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 47—50.
O analógii pri odvodených nárečových slovách. — Slovenská reč, *45*, 1980, s. 154—158.
O nárečovej lexike a jej rozvrstvení. — In: Acta Facultatis Philosophicae Uni-

versitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17.—19. apríla 1975. Red. L. Bartko et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 77—81.

O rozličných druhoch nárečovej slovotvornej diferenciácie. — Jazykovedný časopis, *31*, 1980, s. 54—56, rus. res. s. 57.

O vzájomných zhodách i rozdieloch slovenských nárečí v oblasti tvorenia slov. — Slovenská reč, *45*, 1980, s. 17—20.

O zložených sufixoch v nárečových substantívach. — Slovenská reč, *45*, 1980, s. 341—345.

Slová so sufixom *-ák* v slovenských nárečiach. — In: Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. *15*. Zv. 3. Slavistika. Red. M. Novák et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 103—115, rus. a nem. res. s. 117.

Koženka či *kožienka?* — Práca, 25. 8. 1980, s. 3.

1981

Atlas slovenského jazyka. 3. Tvorenie slov. Časť prvá: Mapy. 1. vyd. Bratislava, Veda 1981. 424 s.

O slovotvornom základe v nárečových odvodených slovách. — Slovenská reč, *46*, 1981, s. 262—269.

Slová s viazaným slovotvorným základom v slovenských nárečiach. — Slovenská reč, *46*, 1981, s. 146—149.

O expresivite v slovnej zásobe šarišských nárečí. — In: Nové obzory. *23*. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1981, s. 199—212, rus. res. s. 212, nem. res. s. 212—213.

Názov *Bardejovské Kúpele*. — Práca, 27. 12. 1981, s. 4.

1982

Poľsko-slovenský a slovensko-poľský slovník. (Paralelný poľský názov.) 2., opravené vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 786 s. (spoluautor).

O slovotvornej adaptácii prevzatých slov v slovenčine. — Slovenská reč, *47*, 1982, s. 326—331.

Zur Charakteristik der mundartlichen Lexik vom Standpunkt der Wortbildung. — In: Recueil linguistique de Bratislava. 6. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982, s. 29—33.

O slovnej zásobe šarišských nárečí zo štruktúrneho hľadiska. — In: Nové obzory. 24. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1982, s. 209—215, rus. a nem. res. s. 216.

Čo nám hovoria mená rastlín. — In: Domová pokladnica 1983. Red. M. Krippel — O. Poliak. Bratislava, Príroda 1982, s. 226—228.

1983

Názvy typu *mušacinec* a *kurín* v slovenčine. — Slovenská reč, *48*, 1983, s. 152—158.

O názvoch *plevinec — plevník — plevín* v slovenčine. — Kultúra slova, *17*, 1983, s. 350—353.

Odkryté mená rastlín. — In: Domová pokladnica 1984. Red. M. Krippel — O. Poliak. Bratislava, Príroda 1983, s. 84—86.

I. Ripka, Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí, Bratislava 1981. — Slovenská reč, *48*. 1983, s. 56—60 (rec.).

Je slovo *kardiak* správne? — Práca, 20. 6. 1983, s. 4. — Tamže: Svojskosť slova „raketizácia" (21. 11., s. 4).

1984

Zur Charakteristik der Differenzierung der Mandarten im Hinblick auf die Wortbildung. — In: Recueil linguistique de Bratislava. 7. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1984, s. 131—137.

O nahrádzaní starších nárečových slov novšími. — Slovenská reč, *49*, 1984, s. 91—96.

Slovná zásoba v atlasovom spracovaní. — In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. I. Masár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1984, s. 282—291 (spoluautor).

O detskej lexike v severošarišských nárečiach. — In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 26. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 239—248, rus. a nem. res. s. 248.

Poznámky k pojmu nárečové slovo. — In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. I. Masár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1984, s. 295—298.

Čo skrývajú názvy rastlín. — In: Domová pokladnica 1985. Red. M. Krippel — O. Poliak. Bratislava, Príroda 1984, s. 88—90.

G. Horák, Nárečie Poník. In: Poniky sedemstoročné. Red. J. Zemko, Martin 1982, s. 281—305. — Slovenská reč, *49*, 1984, s. 310—312 (rec.).

Zdravotný — zdravotnícky. — Práca, 27. 12. 1984, s. 5.

Redakčná činnosť

Redakčná činnosť v časopisoch: Slovenská reč, *41*, 1976 — *49*, 1984 (člen red. rady).

Zostavil *L. Dvonč*

Jozef Mistrík šesťdesiatpäťročný

Popredný slovenský jazykovedec prof. dr. Jozef Mistrík, DrSc., sa dňa 2. februára 1986 dožíva šesťdesiatich piatich rokov. Jeho polokrúhle životné výročie dáva príležitosť pripomenúť si rozsiahlu a záväžnú činnosť, ktorú jubilant vykonával od svojho predchádzajúceho výročia (hodnotenie diela prof.

J. Mistríka pri príležitosti jeho 60. narodenín vyšlo v Slovenskej reči, 46, 1981, s. 48—52 spolu s bibliografiou jeho prác za predchádzajúce roky).

J. Mistrík aj v ostatných piatich rokoch pokračoval vo výskume tých zložiek jazyka, ktoré patrili do okruhu jeho bádateľských záujmov už v predchádzajúcich rokoch. Sú to predovšetkým rozličné gramatické otázky súčasného spisovného jazyka, ďalej otázky štylistiky, rétoriky, poetiky a matematickej jazykovedy. Týmto oblastiam venoval J. Mistrík tieto knižné práce: *Štylistika* (1985), *Moderná slovenčina* (1984), *Jazyk a reč* (1984) a skriptum *Rétorika pre vysokoškolských pedagógov* (1985). O predmete svojich výskumov J. Mistrík často prednášal doma i v zahraničí: na univerzitách, rozličných konferenciách, sympóziách a kongresoch. Viaceré závažné teoretické štúdie publikoval v zahraničných jazykovedných zborníkoch a časopisoch. Sú to napr. tieto štúdie: *Retrograde Gesetzmässigkeiten in Wörtern* (v zborníku Studien zum Tschechischen, Slowakischen und Deutschen aus vergleichender Sicht, Berlin 1982), *Koreľacija meždu lektora i percipienta* (v zb. Aktualni teoretičeski i praktičeski problemi na retorikata v socialističeskoto obščestvo, Sofia 1982), *Syntax dialógu* (zb. Studia gramatyczne 5, Warszava 1982), *Korelácia medzi temporálnym významom slovesa a textom* (zb. Aspektualnyje i temporalnyje značenija v slavianskych jazykach, Moskva 1983), *The Formation of the Slavonic Literary Languages* (zb. Proceedings of a Conference at Oxford, USA 1985) a ďalšie štúdie publikované v NDR a inde.

Aj v uplynulých piatich rokoch pôsobil J. Mistrík ako riaditeľ Letného seminára slovenského jazyka a kultúry. V tejto súvislosti pokračoval aj vo vydávaní zborníka prednášok z tohto seminára Studia Academica Slovaca. Doteraz vyšlo 14 ročníkov. Popri organizačných prácach na príprave a realizácii každého ročníka seminára i každého zborníka J. Mistrík na týchto seminároch aj prednášal. Pre frekventantov seminára, ale aj pre iných zahraničných záujemcov o slovenčinu publikoval J. Mistrík práce *Basic Slovak* (1981, 1985), *Grammatika slovackogo jazyka* (1985) a *Grammar of Contemporary Slovak* (1983). Aktuálnymi odbornými aj popularizačnými článkami z odboru jazykovedy, štylistiky a literárnej vedy prispieval aj do ďalších časopisov a novín (napr. Čitateľ, Československý svět. Osvetová práca, Nové slovo, Nová cesta).

Popri rozsiahlej vedeckej a pedagogickej práci zastáva J. Mistrík celý rad dôležitých odborných aj spoločenských funkcií, v ktorých najzreteľnejšie prejavuje svoju občiansku a odbornú angažovanosť. Je stálym predsedom porôt na Hviezdoslavovom Kubíne a na Vansovej Lomnička, je predsedom Slovenského poradného zboru pre umelecký prednes, členom Vedeckého kolégia jazykovedy ČSAV, predsedom komisií pre obhajoby doktorských a kandidátskych dizertácií zo slovenského jazyka, podpredsedom bilaterálnej komisie NDR — ČSSR, členom medzinárodných komisií pre gramatiku, ako aj pre poetiku a štylistiku pri Medzinárodnom komitéte slavistov. Od roku 1981 pôsobí J. Mistrík už druhé funkčné obdobie ako predseda Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, v ktorej realizoval dávnejší návrh vydávať bulletin SJS, a to v podobe *Zápisníka slovenského jazykovedca* a je iniciátorom prípravy kolektívnej *Encyklopédie jazykovedy*. Výrazne sa zaslúžil o oživenie prednáškovej činnosti v jazykovednej spoločnosti. Je členom redakčných kolektívov časopisov Slovenská reč, Jazykovedný časopis, Slovenský etnograf a Javisko.

J. Mistrík pracuje aktívne aj v iných spoločenských oblastiach. Spolupracuje v odbore posunkovej reči pre hluchonemých (je spoluautorom prvého slovníka

posunkovej reči, ktorý je v tlači). V uplynulých piatich rokoch vyšla jeho *Grafológia* v dvoch vydaniach. Ide o dielo, ktoré je originálnym príspevkom k rozvoju tejto disciplíny, a to najmä tým, že spája grafické vyjadrovacie prostriedky s jazykom a štylistikou textu (tzv. grafosynkritická metóda).

Naša spoločnosť vysoko oceňuje mnohostrannú angažovanú činnosť J. Mistríka. Bola mu udelená zlatá medaila SÚV SZM za socialistickú výchovu, titul zaslúžilý pracovník kultúry, medaila ÚV KSČ za účasť v odboji pri príležitosti 40. výročia oslobodenia a strieborná medaila Univerzity Komenského. Pri otváraní lektorátu slovenského jazyka v Káhire mu bola udelená medaila káhirskej univerzity.

Aj suchá reč faktov zreteľne ukazuje, že prof. J. Mistrík v posledných piatich rokoch významne prispel k rozvoju slovenskej jazykovedy, a to jednak vlastným vedeckým dielom, jednak významným podielom na výchove novej vedeckej generácie, ďalej k popularizovaniu jej výsledkov v širokých kruhoch našej verejnosti i k rozvoju celej slovenskej kultúry. Pri príležitosti jeho životného jubilea mu želáme dobré zdravie, dobré osobné aj pracovné možnosti i mnoho síl, aby mohol aj v nasledujúcich rokoch rovnako intenzívne a podnetne pomáhať pri ďalšom rozvíjaní našej jazykovedy, pri pestovaní kultúry jazyka, ako aj pri prenášaní výsledkov jazykovedy do vedomia celej spoločnosti.

J. Mlacek

Príspevky k poznaniu slovenských nárečí v Maďarsku

V lokalitách so slovenským obyvateľstvom v Maďarsku slovenčina pomaly ustupuje, lebo dorozumievacím jazykom mladej i strednej generácie sa stala zväčša maďarčina. Slovenčinu a slovenské tradície udržiava už iba najstaršia generácia. Postupné zanikanie slovenčiny bolo jedným z dôvodov, prečo sa v poslednom čase prejavuje v radoch slovenských i maďarských odborníkov zvýšený záujem o zachytenie a publikovanie folklórnych prejavov slovenského ľudu v Maďarsku. Svedčia o tom zbierky slovenských piesní, rozprávok, povestí, hier, frazeológie, hádaniek a iného folklórneho materiálu. Tieto prejavy slovenského ľudu sú zapísané miestnym dialektom, preto publikované zbierky sú aj cenným prameňom poznania slovenských nárečí v Maďarsku. Sú to v podstate zbierky nárečových textov obyvateľov slovenských osád v Zadunajsku, v centrálnom a severovýchodnom Maďarsku, ako aj na Dolnej zemi. Zasluhujú si preto pozornosť aj z dialektologického hľadiska.

V prvých zbierkach sa pozornosť sústredila najmä na ľudové piesne. B. K á l m á n f i publikoval v knihe *Rozmarín zelený — Slovenský folklór z okolia Esztergonu* (Budapešť, 1973) predovšetkým ľudové piesne, ale pripojil k nim aj iné texty, medzi nimi aj zbierku frazeologizmov. Š. L a m i uverejnil v knihe *Slovenské ľudové balady v Maďarsku* (Budapešť, 1981) 94 piesní z 23 lokalít so slovenským obyvateľstvom zo všetkých nárečových oblastí a umožnil nám doplniť si obraz o slovenských nárečiach aj v tých osadách, z ktorých nárečové texty zatiaľ nemáme. Zo Zadunajska nám sprístupnil 316 piesní aj G. P a p u č e k, a to v zbierke *Zahučali hory — Ľudové piesne spod Píliša* (Budapešť, 1983). Hoci všetci traja editori mali za cieľ zachytiť predovšetkým slovenské piesne ako

také (spolu s notovým materiálom), aj dialektológom poskytli materiál na poznanie príslušných nárečí, lebo fonetickým zápisom textov piesní sa usilovali čo najvernejšie zachytiť ľudový jazyk.

Cennejší materiál pre dialektológiu obsahujú prozaické texty, a to zbierky ľudových rozprávok a povestí. Upozorňujeme na zbierky ľudových rozprávok. Rozsahom neveľká knižočka Štefana L a m i h o *Rozprávky spod Piliša* (Budapešť, 1982) obsahuje 51 textov slovenských ľudových rozprávok 77-ročnej informátorky Márie Jánskej-Agfalviovej zo slovenskej obce Mlynky (Pilisszentkereszt), ktoré zberateľ zaznačil v dome dôchodcov v Kestúci (Kesztőlc) v severnom Zadunajsku. Texty sú zapísané foneticky a zachovávajú pôvodné nárečie rozprávky. Nárečím je zapísaná aj pripojená zbierka frazeologizmov (s. 131—135), ako aj životopisné spomienky rozprávačky. V úvode je krátka charakteristika mlynčianskeho nárečia z pera miestneho rodáka, slovenského básnika Gregora Papučka. Obraz nárečia približuje aj pripojený slovníček menej známych typicky západoslovenských výrazov, ako *cudar* — nezbedník, darebák, *lušňa* — lievč (nie „lônik", ako sa uvádza), ale aj špeciálnych výrazov, ako *sitno* — peklo, *bálen* — aspoň. V slovníku chýbajú niektoré neznáme slová z textov, napr. *ipar: Vimeňila sem si ipar* (s. 140), *páfráň: Tam prevelice pekní páfráň róstel* (s. 138). Rozprávky poskytujú hodnotný materiál na štúdium nárečovej syntaxe a slovnej zásoby daného nárečia, ale aj na štúdium lexiky a syntaxe jednej rozprávačky.

Nárečovo pestrejší obsah majú *Ľudové rozprávky Slovákov v Maďarsku* (Budapešť, 1983, 230 s.), ktoré tiež vydal Š. L a m i. Kniha nám sprostredkúva poznanie západoslovenských nárečí v Zadunajsku, a to z obcí Kestúc, Mlynky, Jášč (Jásd), stredoslovenských z Pišpeku (Püspökhatvan), Ďurkoviec (Galgagyörk), Šamšonházy (Sámsonháza), Šápoviec (Nógrádsáp), Kiškereša (Kiskőrös) a Slovenského Komlóša (Tótkomlós), ale aj východoslovenských z Répašhuty (Répáshuta) a Fizéru (Füzér). Ako sú medzi variantmi textov známych aj inde na Slovensku i špecifické rozprávky, tak aj v zachytených nárečiach sa vyskytujú i starobylé javy, ktoré môžu byť cenné pre komparatívne štúdium slovenských nárečí. Zbierku dopĺňajú údaje o rozprávačoch a krátky slovníček špeciálnych výrazov.

Rozprávkový inventár jednej dolnozemskej lokality a jednej rozprávačky zaznačil A. K r u p a v knižke *Rozprávky ňaničky Žofky* s paralelným maďarským názvom (Békešská Čaba, 1984). Absolútna bilingvistka z Békešskej Čaby rozpovedala 30 rozprávok, väčšinu z nich po slovensky i po maďarsky, 6 iba po slovensky a 2 iba po maďarsky.

Spôsob publikovania — na ľavej strane knihy slovenský text, na pravej maďarský, poskytuje možnosti porovnávania vzájomného vplyvu dvoch jazykov, ktoré informátorka dokonale ovláda. Pripojený vlastný životopis, ktorý zapísala sama rozprávačka maďarským pravopisom, je zasa zaujímavý nielen z pravopisného, ale najmä z dialektologického hľadiska. V texte môžeme totiž sledovať, ako sa isté nárečové javy odrážajú vo vedomí rozprávačky, neovplyvnené ani spisovným jazykom, ani slovenským pravopisom. Text písaný cudzím pravopisom dokresľuje obraz nárečia Békešskej Čaby. V pripojenom slovníčku sa uvádzajú špeciálne miestne výrazy, ako aj slová, ktoré sú v súčasnej slovenčine zastarané, resp. už neznáme, napr. *kamenca* — kamením vykladané kachle, *fundža* — šálka, *gecela* — sukňa, *kňeňík* — kňaz, *perňa* — popol, *šinár* — hrniec, *vražiť* — čarovať a i.

Súvislé nárečové texty, ktoré predstavujú zbierky ľudových rozprávok Slovákov v Maďarsku, sú nielen dôležitým prameňom poznania slovenského folklóru a slovenských nárečí mimo územia Slovenska (aj z lokalíít doteraz dialektologicky neskúmaných), ale aj veľmi cenným prostriedkom poznania starobylej syntaxe a slovníka, utváraného a konzervovaného v cudzom jazykovom prostredí. Očakávame, že v ďalšom výskume ľudových tradícií sa ujde miesto aj tým lokalitám v Maďarsku, z ktorých nebol doteraz zachytený nijaký folklórny útvar, teda nárečový prejav. Demokratickému zväzu Slovákov v Maďarsku treba vysloviť uznanie za vydávanie podobných záslužných publikácií.

K. Palkovič

Neutrá so zakončením -on a -um. — V slovenčine je pomerne málo prevzatých slov, v ktorých sa zachováva pôvodná grécka pádová prípona *-on*. Vo väčšine prevzatí z gréčtiny možno zakončenie *-on* hodnotiť ako pádovú gramatickú morfému, lebo v nepriamych pádoch ju vystriedajú príslušné domáce pádové prípony. Prípona *-on* je svojou funkciou podobná pôvodnej latinskej prípone *-um* v prevzatých slovách, ako *adverbium, akvárium, átrium, fluidum, futúrum, indivíduum, jubileum, kolokvium, laboratórium, neutrum, pódium, štipendium,* v ktorých pri ohýbaní tiež odpadá. Slová na *-on*, rovnako, ako aj slová na *-um* sú stredného rodu a patria k flektívnemu typu *mesto*. Čiastočne sa však odlišujú. Slová typu *pódium* tvoria v rámci vzoru *mesto* podtyp, ktorý je charakteristický istými znakmi. Báza týchto slov je zakončená prevažne na samohlásku, v lok. sg. (okrem slov so spoluhláskovým zakončením bázy) majú pádovú príponu *-u*, v gen. pl. majú prípony *-í: pódium — na pódiu — z pódií*. Slová typu *oxymoron* tesnejšie zapadajú do vzoru *mesto*. Majú prevažne spoluhláskové zakončenie bázy a v uvedených dvoch pádoch majú rovnaké prípony ako vzor *mesto: oxymorom — o oxymore — oxymor*. Zachovávajú však dva cudzie znaky: koncové *-on* v nepriamych pádoch odpadá a v gen, pl. nenastáva dĺženie poslednej slabiky bázy. Výnimku tvoria slová, ktorých báza je zakončená na samohlásku alebo spoluhlásku *k* a *ch: v hypokoristiku — hypokoristik*.

Obidve skupiny sa navzájom odlišujú tým, že slová na *-um* si v základnom tvare zachovávajú svoju pôvodnú podobu a gramatický rod, ale slová *album, dátum* („označenie dňa a mesiaca"), *konzum, Centrum* (ako názov obchodu; na rozlíšenie od slova *centrum — centra* napr. „stred mesta", ktoré je stred. rodu) si koncové *-um* pri ohýbaní ponechávajú a prešli k mužskému rodu. Prejavuje sa tu tendencia po adaptácii slov na *-um*. Naproti tomu niektoré pôvodné grécke neutrá na *-on* (najmä so samohláskovým zakončením bázy) sa zmenili, lebo sme ich prevzali prostredníctvom latinčiny a v polatinčenej podobe; napr. *centrum* (gréc. *kentron*), *gymnázium* (*gymnasion*), *štádium* (aj v podobe *štadión*, z gréc. *stadion*), *lýceum* (*Lykeion*), *múzeum* (*museion*), *sympózium* (*symposion*), *mauzoleum* (*mausoleion*). V iných slovách odpadlo koncové *-n*, napr. *embryo* (*embryon*), príp. sa zmenil aj rod, napr. *biblia* (*biblion*), *paradox* (*paradoxon*); iné prešli k mužskému rodu a koncové *-on* pri skloňovaní ostalo pevné: *lexikon, štadión, syndetikon* (novšieho pôvodu), *Dekameron*/*dekameron*. Latinskú i grécku podobu má slovo *synedrion*/*synedrium*.

Neutrá so zakončením na *-on* tvoria aj z významového hľadiska pomerne jednoliatu skupinu. Patria sem najmä termíny z oblasti lingvistiky a teórie literatúry (*antiteton, asyndeton, epiteton, hypokoristikon, chronostichon, oxymoron, polysyndeton, polyptoton*) a z oblasti medicíny (*ganglion*).

Slová na *-um* a *-on* sú jediné typy neutier (okrem nesklonných substantív), ktoré majú spoluhláskové zakončenie. Pri iných substantívach sa dá stredný rod vymedziť formálne a čiastočne aj sémanticky. Stredný rod je zvyčajne vyjadrený koncovou samohláskou *-o* (po tvrdej, obojakej, zriedka i mäkkej spoluhláske), koncovkou *-e* (po mäkkej spoluhláske a v slove *more*), koncovkou a zároveň slovotvornou príponou *-ie* a napokon koncovkou, resp. príponou *-a*/*-ä*. Druhotne stredný rod signalizujú slovotvorné prípony *-ko, -íčko*/*-očko*/*-ečko, -iatko*/*-atko, -stvo*/*-ctvo, -dlo, -sko, -isko*/*-nisko, -ivo, -ce, -ište, -ča, -íča*. Z vý-

znamového hľadiska je pomerne jednotná skupina substantív na *-a/-ä*. Patria sem prevažne názvy zvieracích a ľudských mláďat, ktorých slovotvorným základom je podst. meno označujúce osobu mužského alebo ženského rodu: *chlapča, človieča, vnúča; žieňa, dievča,* príp. zviera muž. rodu: *vtáča, vlča, psíča, vrabča, baranča, holúbä* alebo žen. rodu: *kozľa, sŕňa, húsa, kurča.* Niektoré názvy majú iný základ ako pomenovanie dospelého jednotlivca: *dieťa, teľa, jahňa, prasa,* príp. majú slovesný alebo numerálny základ: *dojča, dvojča, trojča.* Iba ojedinelé slová na *-a/-ä* neoznačujú mláďatá. Sú to slová *zviera, knieža* a názvy vecí, ktoré sú zriedkavé, expresívne alebo básnické, napr. *kvieťa, púpä, plánča* „plánka, plod planého stromu", *jánča* „podpník na štepenie", príp. sú prevzaté: *dúpä* (čes. *doupě,* synonymum domáceho slova *brloh*). Medzi slovami na *-o, -e, -ie* sú prevažne názvy vecí (nástrojov, miesta), abstraktá, kolektíva, podst. mená označujúce látku, materiál, ako aj zdrobnené názvy.

Hoci v strednom rode prevažuje samohláskové zakončenie slov (v domácich slovách je iba toto zakončenie) a rod je signalizovaný formálne a zväčša aj sémanticky, slová so spoluhláskovým zakončením na *-um* a *-on* všeobecne vzdelaným Slovákom nesťažujú rodovú identifikáciu. Tvoria totiž skupinu slov, ktoré sú iba cudzieho pôvodu a ktoré sa vyznačujú istými formálnymi znakmi. Slová na *-on* tvoria navyše menšiu, sémanticky charakteristickú skupinu špeciálnych termínov.

Príslušnosť slov na *-on, -um* k strednému rodu, pri ktorých toto zakončenie pri skloňovaní odpadá, sa pociťuje v slovenčine ako neorganická. No hoci už S. Czambel (Rukoväť, 1915, s. 74) kodifikoval tvary *evanjelium — evanjelia,* predsa sa ešte v 40. rokoch nášho storočia vyskytovali formy ako *štúdiumom, v presbyteriume* a pod. (porov. S. H. Vajanský, Sobrané diela 11, Trnava 1931). Najstaršia generácia používa takéto tvary podnes. Ešte v Gramatike slovenského jazyka od B. Letza (Bratislava, 1950, s. 279) sa uvádza: „V živej reči je kolísanie i v rode i v skloňovaní vzoru gymnázium, a tak býva rodu mužského ten gymnázium . . ., rodu ženského: tá gymnázia . . ." Slová na *-on* a *-um* sa postupne adaptujú. Zdomácňovanie prebieha dvojako: alebo sa nominatívna forma stáva bázou všetkých tvarov, napr. *lexikon, album,* alebo koncové *-on, -um/-ium* odpadá: *paradox (paradoxon), fakt (faktum), citát (citatum), dokument (dokumentum), inštrument (instrumetum), herbár (herbarium).*

Ľudia s prevažne technickým vzdelaním, resp. bez dostatočného všeobecného vzdelania majú aj v súčasnosti pri používaní (skloňovaní) slov na *-um* a *-on* isté ťažkosti. Zaraďujú ich medzi maskulína, pri ktorých je spoluhláskové zakončenie najčastejšie, napr. *ten múzeum,* alebo si ich adaptujú do domácej podoby, napr. *tá gymnázia.* V kodifikačných príručkách bude potrebné osobitne zdôrazniť, že slová na *-um* a *-on,* ktoré sú cudzieho pôvodu a pri ktorých toto zakončenie ako pádová prípona pri ohýbaní odpadá, sú stredného rodu, hoci majú spoluhláskové zakončenie.

K. Palkovič